

Göran Therborn

Frankfurtskolan

Översättning Gunnar Sandin

Omslag Leif Thollander

Tryck Revopress AB, Göteborg, 1976

Denna publicering är gjord med författarens tillåtelse.

Innehåll

1. Frankfurtskolan – männen och institutet.....	1
2. Frankfurtskolans kulturella sammanhang och den västerländska marxismens problem	4
3. Programmet: den kritiska teorin.....	12
4. Den avgörande erfarenheten: fascismen som sanningen om liberalismen.....	19
5. Frankfurtskolans utveckling under efterkrigstiden: filosofin och revolutionens öde.....	25
6. Frankfurtskolans marxism: Marx som Hegel.....	32
7. Jürgen Habermas: från den förtegn ortodoxin till den engagerade revisionismen	41
Efterskrift 1976	53

1. Frankfurtskolan – männen och institutet

Många av oss har kanske första gången kommit i kontakt med Frankfurtskolan när vi läst en bok av någon av dess företrädare, utan att tänka på att författaren tillhörde en flera årtionden gammal teoretisk skola. I den studentrörelse som berört hela den utvecklade delen av den kapitalistiska världen påträffade man överallt, men kanske särskilt i Förenta staterna, Italien och Västtyskland, Herbert Marcuses senaste arbeten. Mottagna med entusiasm, häftigt bekämpade, kanske föga förstådda; i varje fall hade de en stor betydelse. I de kritiska seminariernas stillsammare kamp för att förstå det etablerade samhällstänkandet vid de borgerliga universiteten utvecklades vi i Jürgen Habermas' argument.

”Negation”, ”kritisk teori”, ”kritiska studier” är alla termer som ger ett progressivt intryck, och den aktivitet som de syftar på har helt säkert spelat en progressiv roll. Vid en närmare undersökning finner man emellertid, att de hänför sig till ett mycket säreget slags negation av det borgerliga samhället. Denna uppsats har tillkommit just av behovet att bestämma denna säregenhet, vilken åtminstone i Skandinavien aldrig blivit utredd och att spåra dess rötter. Under arbetets gång har för mig framstått som helt uppenbar den obestridliga kontinuiteten mellan *Den endimensionella människan* och Frankfurtskolans programmatiska deklamationer från 1930-talet, skrivna av Max Horkheimer i samarbete med Marcuse, liksom den djupa släktskapen mellan denna bok och skolans övriga berömda arbeten, till exempel *Dialektik der Aufklärung* (Upplysningens dialektik). Att återvända till Frankfurtskolan är också nyckeln till förståelsen av Habermas, och ger förbindelse-länken mellan hans bidrag till den akademiska debatten och Marcuses till studentrevolten. Ur detta perspektiv framstår den senare som medlem av skolan och den förre som en blek och närmast ”illegitim” avkomma.

Utifrån denna föresats blir en analys av Frankfurtskolan inte bara en historisk studie över en briljant tysk läroskola i filosofi, samhällsteori och kritik som nådde sin höjdpunkt i landsflykten under årtiondet mellan 1930- och 1940-talets mitt, utan även till ett inlägg i den aktuella politiska debatten.¹

Det gäller att förklara frankfurtidéernas livskraft och deras uppblomstring i en situation så olik den ursprungliga i 1930-talets Tyskland. Man kan betrakta Frankfurtskolan som ett slags prisma, där praktiskt taget alla de problem som den västerländska marxismen har uppstått ur och tvingats att ta itu med avspeglas. Skolan diskuterar sålunda de frågor som gav upphov till den västerländska marxismen,² och som särskilt kan spåras i Lukács' *Historia och klassmedvetande* och Korsch's *Marxism och filosofi*. Det handlar om den västeuropeiska (och särskilt den tyska) idealistiska bildningens tredubbla konfrontation med den kapitalistiska kulturen, det första världskriget och den proletära revolutionen. Lukács och Korsch tog senare av skilda skäl avstånd från sina ungdomsskrifter, och Frankfurtskolan kan betraktas som deras legitime arvinge i en högst invecklad historisk situation.

¹ Gränserna för denna studie bör anges. Den utgör ingen uttömmande analys utan uppehåller sig vid tre — om än grundläggande — aspekter av Frankfurtskolan. Det existerar åtminstone en bredare studie av den kritiska teorin, nämligen G E Rusconi, *La teoria critica della società* (Bari 1968), ett mycket användbart och väldokumenterat arbete. Det behandlar utförligt den idéhistoriska bakgrunden med särskild tonvikt på Lukács och Marcuse, fördjupar sig i de filosofiska och sociologiska aspekterna men håller den politiska och strikt teoretiska analysen i bakgrunden.

² Med västerländsk marxism avses en strömning i det marxistiska revolutionära tänkandet som utvecklats i Väst-europa från början av 20-talet och som i många avseenden skiljer sig från den bolsjevikiska traditionen och dess förgreningar. Dess karaktär har huvudsakligen bestämts av en rik borgerlig kultur, en hög nivå hos produktivkrafterna och av ett intellektuellt revolutionärt engagemang samtidigt med revolutionens faktiska avlägsenhet i Väst-europa.

I centrum för frankfurtteoretikernas reflexion står dels de viktigaste politiska frågorna, dels de teoretiska problem som den västerländska marxismen haft att ta ställning till sedan sin start: å ena sidan fascismen, stalinismen, det kalla kriget, det så kallade välfärdssamhället, den uteblivna revolutionen och å den andra relationen mellan marxismen och den klassiska tyska filosofin, förhållandet till all den samtida kritik som den borgerliga filosofin uppväckt inom sig (till exempel fenomenologin och existensialismen), avantgardekonsten, teknologin och arbetet, psykoanalysen och individens problem i samhället.

Skolan har sitt namn från det Institut für Sozialforschung som grundades 1923 efter en donation från Felix Weil, en progressiv miljonär. Dess förste föreståndare var Carl Grünberg, en österrikisk marxist och arbetarrörelsehistoriker, och institutet fortsatte att ge ut hans tidskrift *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, allmänt kallad *Grünbergs Archiv*. Tidskriften spelade en central roll i den livliga diskussion om marxismen som försiggick i 1920-talets Tyskland. Förutom noggranna historiska undersökningar av arbetarrörelsen publicerade *Grünbergs Archiv* också viktiga bidrag av Karl Korsch (däribland hans huvudarbete om marxism och filosofi), Georg Lukács och David Rjasanov, föreståndare för Marx-Engelsinstitutet i Moskva.³

Frankfurtskolans historia är något yngre än institutets. Den kan sägas ta sin början 1930, då den unge vänsterfilosofen Max Horkheimer blev institutets chef och lärare i samhällsfilosofi. Skolans kärna (Horkheimer, Theodor W Adorno och Herbert Marcuse) bestod av kätterska produkter av en burgen och raffinerad universitetskultur. Födda kring sekelskiftet (Horkheimer föddes år 1898 och hade ursprungligen ägnat sig åt affärer, Marcuse samma år och Adorno 1903) blev de doktorer i filosofi mot slutet av 1920- eller början av 1930-talet. (Marcuse skrev sin avhandling om Hegels ontologi för Martin Heidegger i Freiburg, och Adorno utbildade sig vid sidan av universitetsstudierna med lika stor omsorg till violinist.)

Till skolan och institutet hörde filosofer, samhällsforskare av olika tendens och psykoanalytiker, personer i 30-40-årsåldern, som Walter Benjamin, Erich Fromm, Leo Löwenthal, Franz Neumann, Friedrich Pollock och Karl Wittvogel. Mindre känt är att Paul Baran vistades där under en kort period. Politiskt var man "övertygade" socialister som höll till på socialdemokraternas vänsterkant, men intog en ambivalent hållning till kommunistpartiet och från början var emot deltagande i organisationer. Gruppens ende medlem med viss politisk praktik var Marcuse, som hade varit med i den socialdemokratiska vänstern (USPD) åren 1917-18. (Det kan även erinras om att Marcuse under ett par år mot slutet av 1920-talet var redaktör för den socialdemokratiska *Die Gesellschaft*, en teoretisk tidning med relativ vänsterposition.

Efter nazisternas maktövertagande 1933 tvingades institutet att emigrera, först till Paris och Genève och sedan till New York. 1950 återvände Horkheimer och Adorno till Frankfurt, där institutet sedan fortlevt som en normal (om än kritisk) akademisk institution för sociologi och samhällsfilosofi — akademisk även i studentrevoltens ögon. Efter kriget förestods det av Horkheimer och Adorno medan Marcuse slog sig ner för gott i Förenta staterna. Några av de ursprungliga medlemmarna dog under kriget och andra (till exempel Fromm) skiftade position. Å andra sidan har skolan i Västtyskland vunnit nya bemärkta anhängare, av vilka de mest representativa är Jürgen Habermas, en tid innehavare av lärostolen i filosofi och sociologi i Frankfurt, och Alfred Schmidt. Horkheimer har dragit sig tillbaka och Adorno dog 1969.

³ Man kan få en föreställning om Frankfurtinstitutets syften före år 1930 genom att notera de skrifter som publicerades under dess beskyddarskap: Henryk Grossmann, *Die Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Friedrich Pollock, *Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion*. Karl Wittvogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas* och ett kollektivt arbete, *Studien zur Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*.

Ämnesområdet för institutet och dess berömda tidskrift på 1930-talet, *Zeitschrift für Sozialforschung* var just ”samhällsforskning”. Med denna beteckning ville man — på Horkheimers tid — precisera, att de enskilda arbetena inom olika teoretiska och empiriska områden — ekonomi, psykologi, sociologi, allmän kulturfilosofi — måste förenas av det gemensamma syftet att ”bidra till en teori om det existerande samhället betraktat som en helhet”. Det som dessa arbeten sökte åstadkomma var ”ett medvetande om samhällsutvecklingen i dess helhet”. Med denna utgångspunkt blev det centrala problemet att förstå i vilket förhållande de olika delarna stod till den historiska totaliteten. Just i denna fråga skulle Frankfurtskolan kunnat ge värdefulla bidrag till den historiska materialismen. Detta skulle varit möjligt dels genom medlemmarnas marxistiska övertygels, dels genom deras intellektuella öppenhet och livaktighet.

Men vi har ännu inte kommit dithän. Vi kommer nedan att i detalj analysera den viktigaste delen av Frankfurtskolans tänkande, ”den kritiska teorin”, och dess förhållande till den historiska materialismen. Men redan innan programmet för den kritiska teorin utstakades år 1937, betraktade Frankfurtskolan den historiska totalitetens problem på ett alldeles särskilt sätt. ”En av de viktigaste uppgifterna för lösandet av detta problem /om sambandet mellan de olika kulturområdena/ är att utveckla en socialpsykologi som svarar mot historiens behov. Arbetet med detta kommer att vara en av tidskriftens huvuduppgifter.”⁴ Målet skulle vara: inte ett utvecklande av hela den historiska materialismen utan endast en del av den; också det en viktig uppgift.

Som vi kommer att se var den kritiska teori som vid 1930-talets mitt utvecklades av Horkheimer grundad i ett politiskt behov. Betraktar man institutets hela historia får man däremot en rätt annorlunda bild av Frankfurtskolan. Horkheimers ledning förde i själva verket till en intresseförskjutning från ekonomiska och politiska frågor till socialfilosofiska och socialpsykologiska.⁵

⁴ Horkheimer, ”Vorwort” till första numret av tidskriften *Zeitschrift für Sozialforschung* (ZfS), 1932, s.I ff.

⁵ Skillnaden framgår klart om man konfronterar den första serien av arbeten från institutet (se not 3 ovan) med det monumentala kollektiva arbete som skrevs under Horkheimers ledning, *Autorität und Familie*; olikheten mellan ZfS och *Grünbergs Archiv* är lika tydlig.

2. Frankfurtskolans kulturella sammanhang och den västerländska marxismens problem

Den teori som utbildats av Frankfurtskolan från 1930-talet till våra dagar utgör inte någon helt originell intellektuell skapelse. Den är snarast en fortsättning och ytterliggående utveckling av den mest medvetet filosofiska form av marxism som stod frankfurteoretikerna till buds, nämligen Lukács' och Korschs ungdomsfilosofi. Denna filosofi var sin tur utvecklingen av en omfattande tendens i det tyska filosofiska och sociologiska tänkandet under 1800-talet och 1900-talets början.

Allmänt sett utvecklades frankfurttänkandet inom det kulturella sammanhang som utgjordes av den västerländska marxismen. Denna uppehöll sig i huvudsak vid två problem: den borgerliga avantgardekulturens kris och revolutionens aktualitet. Den första frågan innehöll en mängd delasppekter, men i den västerländska marxism som utvecklades inom det tyskspråkiga kulturområdet framträdde i synnerhet två, som båda stod i centrum för tidens icke-marxistiska tänkande. Den ena sysselsatte sig med vad som Max Weber kallade ”kapitalistisk rationalisering”, medan den andra koncentrerade sig på frågan om relationen mellan ”kulturvetenskap” och naturvetenskap. I båda dessa problematiker, fast mest omedelbart i den första, återspeglades sammanstötningen mellan den klassiska idealistiska kulturen — som nått sitt högsta uttryck i Kants och Hegels filosofiska system — och den kapitalistiska. Eller med andra termer: konflikten mellan den tyska ideologin och den utvecklade kapitalismens verklighet, en konflikt ur vilken det uppstod drastiska avvikelser åt både höger och vänster.

Den borgerliga kulturens kris

2.1 Den kapitalistiska rationaliseringen

Den som i Tyskland först gjorde sig till tolk för detta problem var Ferdinand Tönnies, som år 1887 publicerade sin bok *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Den distinktion som görs i denna titel visar på konflikten mellan de intima familje- och gemenskapsrelationerna i det förindustriella och förkapitalistiska agrarsamhället och de opersonliga, kontraktsmässiga relationerna i urbana, kommersialiserade och industrialiserade samhällen. Den rationalisering som impliceras av *Gesellschafts*-relationerna blir undan för undan grundbegreppet i Max Webers hela verk. Enligt Weber rörde det sig om ett oundvikligt öde för Västerlandet sedan det upptagit den judisk-kristna religionen. Detta hade lett till världens *Entzauberung*, dess lösning ur förtrollning, dess befrielse från magi, trolldom och känsla, samt till uppkomsten av rationell instrumentalitet, kalkyl och kontroll. Weber följde denna rationaliseringsprocess inom olika sektorer och visade på dess kulminationspunkter: inom religionen reformationen, inom politiken byråkratiseringen, inom ekonomin det kapitalistiska företaget och ”den kapitalistiska andan”.

Weber var borgare med ett starkt klassmedvetande, och hans utvecklande av begreppet kapitalism, liktydigt med rationell ekonomi, var nära förknippat med hans opposition till junkerfeodalismen som hade sitt centrum öster om Elbe. Snabbt och riktigt konstaterade han att borgarklassen inte hade något att frukta från socialdemokratin. Å andra sidan var Weber alltför genomsyrad av den historicistiska tyska traditionen för att kunna betrakta rationaliseringsprocessen med samma naiva optimism som den viktorska epokens engelsmän, eller som de yttersta dagarnas sociologer som beskriver moderniseringen och industrisamhället. Han var djupt upptagen av problemet att bevara mänskliga relationer och *Kultur* i en genomrationaliserad, beräknande, byrå-

kratiserad och av kalkyltänkande dominerad värld, och han kom till högst alarmerande resultat.¹

På detta sätt lade Weber och tyska filosofer och sociologer med liknande övertygelse grunden till en stor del av den gryende västerländska marxismen, samtidigt som de uppställde ett fientligt ideal. Å ena sidan stod Weber som representant för det motsatta partiet, och å den andra tillhandahöll han direkt instrumenten åt det borgerliga samhällets kritiker, instrument som den västerländska marxismen otåligt väntade på att få göra till sina.

För Weber var rationaliseringen något utmärkande för det borgerliga samhället, något som var oundvikligt, men då och då kunde ”karismatiska” ledare bryta igenom den kalkylerade och specialiserade strukturen, och det var till dem som ”nationalliberalen” Weber satte sitt hopp.² Georg Lukács — som under en tid före kriget hade tillhört Webers lärjungar i Heidelberg — hade däremot upptäckt en annan möjlighet, den revolutionära arbetarklassen. Medan Weber pläderade för att Tyskland skulle få en stark folkvald president, trädde Lukács år 1918 in i det nygrundade ungerska kommunistpartiet.

I sitt arbete *Historia och klassmedvetande* förenade Lukács Webers ”rationalisering” med det marxistiska begreppet ”varufetischism” och sammanfattade dem i begreppet ”reifikation”, (förtingligande) — en reduktion av mänskliga relationer till relationer mellan ting. Förtingligandet var inte ett kännetecken för det moderna samhället i allmänhet utan för ett särskilt slag av modernt samhälle, det kapitalistiska. Dess höjdpunkt framträdde i försäljningen av arbetskraft och i den kapitalistiska produktionsprocessen, där den fria arbetaren, proletären, tvingades behandla sin livsaktivitet, sitt arbete som ett ting, som en vara som kan säljas och köpas, ett mekaniserat och rationaliserat instrument i arbetsprocessen. Just därför utgjorde arbetarklassen, den av kapitalismen mest förtryckta klassen, negationen till det kapitalistiska samhället och den kraft som kunde förverkliga den filosofiska kritiken av reifikationen genom en socialistisk revolution. Arbetarklassen var den rättmätige arvtagaren till den tyska idealistiska filosofin — vilket redan den åldrande Engels hade fastslagit i sin bok Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut — och en revolutionär politik var det enda sättet att göra den delade och försakligade världen hel och mänsklig.

Frankfurtskolan fortsatte Lukács' ungdomsverk i detta syfte. *Historia och klassmedvetande* (1923) skulle otvivelaktigt kunna läsas tillsammans med Horkheimers och Adornos *Upplysningens dialektik* (1947) och Marcuses *Den endimensionella människan* (1964) — den problematik som behandlas är väsentligen densamma. Mot Lukács' begrepp ”reifikation”, som härstammar från Webers ”rationalisering”, svarar i dessa arbeten tesen om upplysningens självförstörelse och föreställningen om endimensionaliteten. Å andra sidan avslöjar denna den kritiska teorins trilogi på ett överraskande tydligt sätt de förändringar som inträffat i den västerländska marxismens situation, och hur dessa förändringar återspeglas i en av dess huvudtendenser. Lukács' uppsatser författades mellan 1919 och 1922 som bidrag till Kominterns revolutionära kamp och som en del av denna, under en period då den proletära revolutionen stod på ordningen för dagen i de viktigaste västeuropeiska länderna. Adorno och Horkheimer skrev det mesta av sin bok under det andra världskriget, och i den finns tydliga tecken på arbetarrörelsens nederlag samt fascismens och den allmänna teknologiska rationalitetens triumf, tydligast markerad i Förenta Staterna där författarna levde i exil. *Den endimensionella människan* slutligen vänder sig mot själva grunden för efterkrigsutvecklingen, det så kallade överflödssamhället, det kalla kriget, den

¹ Jfr hans föreläsningar ”Politik som yrke” och ”Vetenskap som yrke” samt hans diskussion om byråkratins effekter på utbildningen och på ”kulturmänniskan”. Alla tre skrifterna finns medtagna i Gerth-Mils utmärkta urval *From Max Weber*, (London 1970).

² Det viktigaste arbetet om Webers politik är W Mommsen, *Max Weber und die deutsche Politik*, (Tübingen 1959).

förkvävande sammansmältningen av konservatismen och högerliberalismen, reformismen och arbetarklassens synbara integration.

Det finns även andra influenser bakom den kritik som Frankfurtskolan riktar mot den kapitalistiska rationaliseringen.

En kan exempelvis spåras till det inflytande som en viss sorts existensialism haft på Marcuse. Martin Heidegger — en av den unge Marcuses lärare — har i sin *Sein und Zeit* formulerat en tredje ståndpunkt, som skulle kunna placeras mitt emellan de båda polerna i debatten Weber-Lukács. Denna ståndpunkt kännetecknas av en kritik av det teknologiska samhället som kretsar kring den individuella existensens förutsättningar i ett sådant samhälle, och av en föreställning om den mänskliga existensens historicitet som analyseras i ontologiska och metafysiska termer utan någon hänсыftning till institutioner och samhällsklasser. Redan som lärjunge till Heidegger hade Marcuse kritiserat sin lärare för att denne inte dragit de revolutionära politiska konsekvenser som låg inneslutna i hans ontologi³, och snabbt övergett existensialismen för en marxistisk ståndpunkt.⁴ Men i *Den endimensionella människan* blommar existensialistiska idéer åter upp, till exempel den från Sartre härledda om det historiska ”projektet”.

Freuds psykoanalys och metapsykologi har också haft mycket stor betydelse. Med hjälp av dess instrument kunde kritiken av den kapitalistiska kulturen fördjupas i olika riktningar. Till den humanistiska och marxistiska kritiken fogades den psykologiska reflektionen över kulturen, betraktad som ett förtryck av mänskliga instinkter. Frankfurtskolan vägrade att tona ner Freuds idé om ”vantrivseln i kulturen”, konflikten mellan samhälle och mänskliga drifter, vilka senare Frankfurtskolan betraktade ur ett sociologiskt perspektiv. Adorno och Marcuse har dessutom direkt angripit de nyfreudianska revisionisterna, inklusive deras tidigare kollega Erich Fromm.⁵ Men just de har tilldelat Freud ett historiskt innehåll och utskilt en för det kapitalistiska samhället utmärkande princip, prestationsprincipen (något liknande det som Weber definierade som ”den kapitalistiska andan”).⁶

Den freudianska komponenten skärper anklagelsen mot det kapitalistiska samhället och gör samtidigt det socialistiska negerandet av det än radikalare. Den negationen förbinds med segern för det som är ”bortom realitetsprincipen”, tolkad som prestationsprincip. Denna negation förknippas i sin tur med den marxistiska teorin i två punkter. De nödvändiga förutsättningarna för ett övervinnande av prestationsprincipen utgörs av en hög utveckling av produktivkrafterna (något som uppnåtts i de mest framskridna länderna), och övervinnandet förstås sedan som ett avskaffande av arbetet i Marx' mening.

Psykoanalytikern Wilhelm Reich, bland annat även kommunist, försökte redan 1929 att förena Marx och Freud i ett bidrag till Kominterns tyska tidskrift *Unter dem Banner des Marxismus*. Hans specifika intresse rörde sig emellertid om problemet med sexualdriftens befrielse, medan Marcuses idé om ett icke-repressivt samhälle implicerade en transformation av det övervägande

³ Det inträffade emellertid senare att Heidegger kom till motsatt slutsats, dvs den kontrarevolutionära, och gav sitt stöd åt Hitler och nazismen.

⁴ En analys av de ursprungliga relationerna mellan Heidegger och Marcuse finns i *Existentialistische Ontologie und historischer Materialismus* av Alfred Schmidt, i en samling om Marcuse som utgavs på 1960-talet, *Antworten auf Herbert Marcuse*, (Frankfurt 1968). Marcuses stränga kritik från 1948 mot Sartres existensialism publicerades för första gången i *Philosophy and Phenomenological Research*, VII, nr 3 och medtogs sedan i Marcuses uppsatssamling *Kultur und Gesellschaft* (Frankfurt 1965; hädanefter kallad KG) vol.2.

⁵ Ang. kritiken mot revisionismen inom psykoanalysen se t.ex. Adorno, ”Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie” i *Sociologica* I, (Frankfurt 1955), ”Die revidierte Psychoanalyse” i *Sociologica* II, (Frankfurt 1962) och framför allt Marcuse, *Eros and Civilisation*, (Boston 1955).

⁶ Marcuse, a. a.

genitala libidot till en erotisering av hela kroppen, eller enklare, till att ge människans hela aktivitet karaktär av en lustfull njutning och energi.

För den andra eller tredje internationalens klassiska marxism bestod socialismens mål i att underställa produktionen, människans kamp mot naturen, en rationell och kollektiv kontroll i en fri gemenskap. Frankfurtskolans psykoanalytiska utveckling gav en ny dimension åt detta mål: socialismen innebar även lycka. Denna orientering klargjorde ett annat begrepp hos skolan, vilket några författare tolkat som det primära kännetecknet på hela dess tänkande, nämligen dess syn på naturen och människans relation till den. Naturen var inte, som försäkrats av de flesta västerländska filosofer från grekerna och framåt, något som människan måste behärska, utan något av en ”trädgård”, som kan blomstra emedan den tillåter människorna att utvecklas”.⁷ Denna naturuppfattning — utförligt framställd som den blivit i åtskilliga av Frankfurtskolans arbeten från 1940-talet och framåt — går ut på att människans herravälde över naturen innebär människans herravälde över människan. Av två skäl förefaller det emellertid inte vara särskilt belysande att göra denna uppfattning till nyckel och klargörande princip för Frankfurtskolan. För det första därför att den i sin tur kan härledas till den intellektuella miljö ur vilken skolan uppstått; alltså kan denna bättre förklara strukturen hos Frankfurtskolans tänkande. För det andra rör det sig om ett begrepp av sekundär betydelse även ur historisk synvinkel, därför att det inte alls framträder i Horkheimers viktigaste skrifter från 1930-talet. I dessa härskar den klassiska västerländska marxismens uppfattning av socialismen som kontroll och behärskare av naturens råa krafter.⁸

2.2 Idealism och vetenskap

Också naturvetenskapens uppkomst ingår i den process som Weber benämnde rationalisering, och ett av den tyska idealismens avgörande problem — i vid mening — fram till mitten av 1800-talet bestod just i att precisera sin ställning till vetenskapen. I den akademiska kulturen ställdes problemet i termer av relationen mellan naturvetenskap och kulturvetenskap. Historiker, historiefilosofier och sociologer gjorde ifråga om dessa båda vetenskapstyper en tydlig distinktion mellan dessa båda, i vad gällde undersökningsobjekt och metoder.⁹ En annan aspekt av problemet utgjordes av relationen mellan vetenskap och etik, ett ämne som framför allt diskuterades inom samhällsvetenskapen i den berömda värderingsdebatten i Föreningen för socialpolitik, med Max Weber som den viktigaste förespråkaren (för minoriteten) om behovet av en klar åtskillnad mellan vetenskap och värderingar.

På grund av arvet från den klassiska tyska idealismen tvingades den västerländska marxismen att ta itu med samma problem. Dessa fick nu emellertid även en direkt politisk betydelse, och kom att beröra sambandet mellan den västerländska marxismen och den andra internationalens marxism och revisionism. Såväl den klassiska socialdemokratiska marxismen som revisionismen genomsyrades av ett starkt vetenskapligt engagemang, av positivistiskt och evolutionistiskt slag, och hyste från den utgångspunkten likgiltighet eller fientlighet mot den hegelianska filosofin.

Revisionisterna hade också tryckt på den etiska aspekt som låg i deras strävan att integrera det marxistiska tänkandet med en kantiansk etik, som skulle vara i stånd att leda det reformistiska handlandet. En berömd företrädare för den andra internationalens ”center”-marxism, Rudolf

⁷ Ibid.

⁸ Jfr M Horkheimer, ”Zum Problem Voraussage in den Sozialwissenschaften”, *ZfS*, 1933 och ”Zum Problem der Wahrheit”, *ZfS*, 1935, båda medtagna i första delen av *Kritische Theorie* (KT I), Frankfurt 1968, som är ett omtryck i två delar av Horkheimers uppsatser från 1930-talet; de från 1932-35 finns i del I och de från 1936-41 i del II.

⁹ En briljant analys av ”den idealistiska reaktionen mot vetenskapen” erbjuder Lucio Colletti i sin uppsats ”Da Bergson a Lukács” i *Il marxismo e Hegel*, (Bari 1969). Colletti klargör på ett utmärkt sätt Bergsons och Rickerts avgörande betydelse.

Hilferding, gör i sitt stora arbete *Das Finanzkapital* en särskilnad mellan den vetenskapliga marxismen och socialismens politiska engagemang, analog med Webers distinktion.

De av hegeliansk tradition genomsyrade intellektuella revolutionärerna i Västeuropa omkring år 1920 förde vidare den tyska historicismens gamla ställningstagande för en kritisk och social teori som utskilde sig från naturvetenskapen, och vände sig mot separationen av vetenskap och värderingar. Och liksom vetenskapen hos Weber blev ett moment i rationaliseringsprocessen, var den tillämpad på människans värld, för Lukács en aspekt av reifikationen. De obevekliga vetenskapliga lagarna om samhället beskriver en värld, där de mänskliga relationerna hamnar utanför människans kontroll, och de vetenskapliga disciplinerna utgör exempel på en specialisering, där totaliteten i och den historiska karaktären hos människans existens går förlorade.

För Lukács liksom för Korsch var föreställningen om marxismen som en exakt vetenskap och övergivandet av den hegelianska dialektiken även direkt förbundna — via åtskillnaden mellan teori och politik och en självbelåten utvecklingstro — med socialdemokratins politiska förräderi. Återinförandet av hegelianismen i marxismen såg de därför som ett stärkande av den revolutionära marxismen.

Frankfurtskolan utgjorde fortsättningen på Lukács' och Korschs arbeten från början av 1920-talet, fastän den inte verkade inom den kommunistiska rörelsen utan i en akademisk miljö, där den stod öga mot öga med borgerliga doktriner av olika ursprung. Horkheimers första uppsatser ägnades således till stor del åt kritik av idealistiska historieuppfattningar däribland Mannheims förvirrade föreställningar om "kunskapsociologi", och åt ett grundläggande bejakande av den historiska materialismen.¹⁰ 1930-talet var också det decennium då Carnaps och "Wienerkretsens" logiska positivism utvecklades liksom fascismens irrationella tänkande. Frankfurtskolan hade att ta ställning i konfrontation med båda.¹¹

Jämfört med Lukács' *Historia* uppvisar Frankfurtskolans teoretiska kritik en perspektivförskjutning, som kanske beror på förändringarna i den historiska situationen sedan den period i början av 1920-talet då revolutionen tycktes stå för dörren. Kärnpunkten i kritiken av vetenskapen är för Lukács den kontemplativa ståndpunkt som skulle ligga implicit i denna. Att föreställa sig att samhället behärskades av vetenskapliga lagar innebar enligt Lukács, att man intog en kontemplativ hållning gentemot det i stället för att aktivt ingripa för dess förändring och därmed överskrida de vetenskapliga lagarna. Socialdemokraterna vacklade mellan evolutionistisk kontemplation och moralisk uppfordran. I båda fallen bröts enheten mellan teori och praktik.

För Frankfurtskolan, nu helt isolerad från arbetarrörelsen, var denna enhet de facto bruten. Dess företrädare hängav sig alltmer åt kritik av vetenskapen, inte så mycket för dennas konsekvenser för dem som ville förändra det kapitalistiska samhället som för dem som måste leva i det. Tonvikten ligger inte så mycket på vetenskapen som *kontemplation* utan på vetenskapen som *dominans*.

På denna punkt sker en annan perspektivväxling. För Lukács kunde inte konflikten mellan kontemplation och moral övervinnas individuellt. Endast en klass som i sig företrädde det existerande samhällets negation, arbetarklassen, kunde överskrida den genom att bli ett medvetet historiskt subjekt. Just tack vare sin ställning i det kapitalistiska samhället är arbetarklassen i stånd att förstå det i dess historiska totalitet. Hos Frankfurtskolan förskjuts däremot det proletära

¹⁰ Jfr. t.ex. M Horkheimer, "Ein Neuer Ideologiebegriff", *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 1930, "Materialismus und Metaphysik", *ZfS*, 1933 och "Bemerkung zur philosophischen Anthropologie", *ZfS*, 1935.

¹¹ T.ex. M Horkheimer, "Bemerkungen über Wissenschaft und Krise", *ZfS*, 1934 och "Der Neueste Angriff auf die Metaphysik", *ZfS*, 1937.

medvetandet till en avlägsen framtid och den kritiska teorin — visserligen med ett förhållande till arbetarklassen — står ensam inför sin uppgift att förstå den historiska helheten.

2.3 Revolutionens aktualitet

En annan axel för en analys av den västerländska marxismen och Frankfurtskolan är förhållandet mellan arbetarklassen och revolutionen. Vid en första betraktelse kan det tyckas som om det bara är att dra fram det faktum, att arbetarklassen för den västerländska marxismen och Frankfurtskolan stod mycket långt från revolutionen, jämfört med hur det förhöll sig för Lenin eller Mao. Men saken är inte så enkel.

Ett av de viktigaste ursprungliga kännetecknen för den västerländska marxismen var dess direkta samband med arbetarklassen och revolutionen. Detta samband hade en teoretisk och praktisk grund. Teoretiskt låg ursprunget i arvet från idealismen och historicismen i dess kritik av vetenskapen och dess mystifiering av historien och det samhälleliga handlandet. Lenins syn på arbetarklassen var konkret och sammansatt. Den utgick bland annat från arbetarna i deras dagliga situation av inte bara utsugning, förtryck och kulturell underkastelse utan också av spontant motstånd och kamp, fast inom ramen för ett ”trade-unionistiskt medvetande”. Den revolutionära kampen utvecklas genom en medveten politisk ledning och genom att massorna aktivt engagerar sig och gör sina egna avgörande politiska erfarenheter. Det politiska avantgardet, partiet, leds av en vetenskaplig samhällsteori, enligt vilken all vetenskap är produkten av ett särskilt slags intellektuell aktivitet och därför måste förmedlas till arbetarklassen.

Denna förmedlande och praktiska uppfattning ersatte den västerländska marxismen med en mytisk omedelbarhet. Redan Rosa Luxemburg hade 1904 i sin kritik av *Vad bör göras?* slagit fast: ”Faktum är att socialdemokratien inte förenas med arbetarklassens organisation. Den är själv arbetarklassen.”¹² Lenins åtskillnad mellan vetenskap, politik och spontan ideologi tillhörde i realiteten de ”antinomier” som enligt den unge Lukács kännetecknade den borgerliga filosofin och på vilka arbetarklassen måste erbjuda lösningen — genom att undan för undan bli medveten om sig själv, sina villkor och handlande som klass. Lukács anslöt sig till de bolsjevikiska organisationsprinciperna, men på en teoretisk grund som var helt olik Lenins. I stället för dennes distinktion mellan vetenskap och ideologi upprättade Lukács en skillnad mellan ”det objektivt möjliga klassmedvetandet” och den grad av medvetande som arbetarklassen faktiskt uppnått. Denna skillnad gjorde det nödvändigt med ett kommunistiskt parti, som inkarnerade det objektiva klassmedvetandet och kämpade för dess utbredning.¹³

Joszef Révai, som vid denna tid själv var en av representanterna för den västerländska marxismen, anmärkte i en recension att i *Historia och klassmedvetande* ”möjligt proletärt klassmedvetande” för Lukács inte var något annat än en ersättning för den hegelska anden.¹⁴

Från politisk utgångspunkt måste noteras att den västerländska marxismen, vid sin uppkomst och framför allt hos nyckelfiguren Lukács, inte stod fri från den vänsterism som Lenin benämnde ”kommunismens barnsjukdom”. Lukács' artikel om parlamentarismen där han ställde den ”offensiva” revolutionära taktiken mot den ”defensiva” parlamentariska, och som publicerades för sent för att kunna beaktas i Lenins bok, framkallade dennes omedelbara replik.¹⁵ På Kominterns tredje

¹² ”Organisatorische Fragen der russischen Sozialdemokratie”, *Neue Zeit*, 1904, citerad från R Luxemburg *The Russian Revolution and Leninism and Marxism?*, (Ann Arbor 1961).

¹³ ”Metodologiska aspekter på organisationsfrågan” i *Historia och klassmedvetande* (Budapest 1968).

¹⁴ J Révai, rec. av *Geschichte und Klassenbewusstsein* i *Grünbergs Archiv*, XI, 1925, s.227 ff.

¹⁵ G Lukács, ”Zur Frage des Parlamentarismus”, första gången publicerad i *Kommunismus*, I, 1920, nr 6. Lenins svar finns i del XXXI av hans *Collected Works*.

kongress prisade Lukács det tyska partiets förödande kupppartade ”marsaktion” (ett revolutionärt upprorsförsök i mars 1921) som en ”stor revolutionär massrörelse”.¹⁶ Det tyska partiet karaktäriserades i själva verket under nästan hela 1920-talet — med undantag för ett par korta perioder — av vänsterismens offensiva ”strategi”. På Kominterns femte kongress blev såväl Lukács som Korsch anklagade för att ha drivit ortodoxa filosofiska teser och för vänsterism.

”*Revolutionens aktualitet: det är Lenins grundtanke*”, skriver Lukács i sin bok om Lenin.¹⁷ Den lilla skriften författades omedelbart efter dennes död och är fortfarande en av de fåtaliga värdefulla studierna om Lenin (och mycket mer värdefull än *Historia och klassmedvetande*). Lukács' huvudtes är förvisso riktig, men varken då eller under de följande fyrtio åren lyckades han förstå skillnaden mellan Lenin och de västerländska vänstermarxisterna. Enligt Lukács utgjordes grunden för deras tänkande av ”en pessimistisk syn på den proletära revolutionens aktualitet och faktiska förutsättningar”.¹⁸ Men vi måste göra klart för oss att det finns en viktig skillnad mellan revolutionens konkreta förutsättningar under en viss epok, som i vissa avgörande ögonblick kan bryta ut i en revolutionär situation, och revolutionens omedelbara aktualitet. Det var denna senare övertygelse som förhärskade bland de västerländska vänstermarxisterna, om vilka Lenin sade: ”Det är tydligt att 'vänstern' i Tyskland tagit sin önskan och sin egen ideologiskt-proletära inställning för att vara den objektiva verkligheten.”¹⁹

Medaljens andra och inte mindre viktiga sida var att de tyska kommunisterna, på grund av sin ”optimism” beträffande revolutionens aktualitet — som därför inte uppfattades som en konkret praktisk uppgift — faktiskt lät det enda riktiga tillfället till ett revolutionärt uppror gå sig ur händerna, på sommaren 1923 då krisen kulminerade med den franska ockupationen av Ruhr-området. Deras avvaktande hållning stod i kontrast till de anvisningar som Lenin gav i sina *Brev från fjärran* till bolsjevikernas centralkommitté före oktoberrevolutionen, där han uppmanade den att inte låta det gynnsamma tillfället gå förlorat. I motsats till vad Lukács hävdar i sammanfattningen av sitt arbete om Lenin, är det ett anmärkningsvärt faktum att dennes strategiska arbeten som *Vad bör göras?*, *Imperialismen* och delvis även *Staten och revolutionen*, påbörjad hösten 1916, skrevs under en revolutionär kamp, när revolutionen var långt ifrån omedelbart aktuell. Den västerländska marxismen har, trots att revolutionen en gång tycktes stå för dörren, aldrig haft någon praktisk och förmedlande relation till den revolutionära kampen.

Med fascismens seger i Italien och de besegrade revolterna i Thüringen och Sachsen i oktober 1923 dämpades i Västeuropa övertygelsen om revolutionens aktualitet. 1928 presenterade Lukács sina *Blum-teser* (uppkallade efter författarens pseudonym). Det handlade om ett försök, visserligen inom den mycket snäva ramen för den sjätte Kominternkongressens beslut, att ge det ungerska kommunistpartiet en mindre sekteristisk strategi — centrerad kring begreppet ”demokratisk diktatur” som en ”dialektisk övergångsform” till den proletära revolutionen. Lukács' teser som av Komintern våldsamt angreps för att vara ”kätterska”, avvisades av det ungerska partiet, och Lukács drog sig mot slutet av 1929 tillbaka från den aktiva politiken.²⁰ Efter 1928 lämnade även Korsch, som 1926 uteslutits ur det tyska kommunistpartiet, politiken. I Italien blev Gramsci, den siste av de europeiska kommunistiska ledargestalterna som samtidigt var en betydande

¹⁶ P Ludz, ”Der begriff des 'demokratischen Diktatur' in der politischen theorie Georg Lukács, inledning till Lukács *Skriften zur Ideologie und Politik*, (Neuwied och Berlin 1967), s.XXXV: G Lukács, ”Spontanität der Massen, Aktivität der Partei”, första gången publicerad i *Die Internationale*, III, 1921, s. 6.

¹⁷ G Lukács, *Lenins tankevärld* (Stockholm 1970) s. 27.

¹⁸ *Ibid.* s.114.

¹⁹ VI Lenin, ”Radikalismen”, kommunismens barnsjukdom i *Collected Works*, III, Moskva 1947, s. 600 ff.

²⁰ Den publicerade delen av Blum-teserna finns med i Lukács, *Skriften zur Ideologie und Politik*, s.290 ff, liksom EKKIs öppna svar (s.727 ff).

teoretiker, i Mussolinis fångelser avskuren från den politiska kampen.

Frankfurtskolan uppstod på 1930-talet ur denna situation som det första exemplet på en exklusivt akademisk riktning — i bokstavlig, institutionsmässig bemärkelse — inom den marxistiska traditionen. (Den andra internationalens stora teoretiker, Plechanov, Kautsky, Labriola och andra, var trots sin mer eller mindre akademiska anknytning inga akademiker, och den miljö de rörde sig i utgjordes av partiets tidskrifter och skolor.)

Men i övrigt var 1930-talet ett årtionde av depression och framför allt av fascism och anti-fascistisk kamp. Och medan Frankfurtskolans teoretiker i sina skrifter flyttar fram Lukács' positioner från 1920-talets första år, står tonen i dem framför allt i samklang med de omedelbara erfarenheterna, med det desperata behovet av en socialistisk revolution — även om det konkreta politiska förverkligandet låg i dunkel. ”Att i början av trettioalet de förenade arbetarna i förbund med de intellektuella hade kunnat förhindra nationalsocialismen var ingen tom spekulering”, har Horkheimer understrukit långt senare.²¹ Ända fram till nazismens maktövertagande i Tyskland förblev den europeiska arbetarklassens öde ”oavgjort”, som Marcuse uttryckt saken.²² När han trettio år senare åter betraktar perioden med anledning av nyutgivningen av hans viktigaste uppsatser från den tiden, tecknar han den politiska ramen för Frankfurtskolan på 1930-talet och fastslår att ”för frihet, solidaritet och humanitet i revolutionär mening kämpade man för sista gången på det spanska inbördeskrigets blodiga slagfält”.²³

Därefter försvann definitivt den övertygelsen om en förestående revolution som Frankfurtskolan hållit vid liv genom sin rent teoretiska aktivism (se följande kapitel), och uppstod på nytt den abstrakta och ansträngda förbindelsen mellan huvuddelen av den västerländska marxistiska teorin och den revolutionära handlingen. Denna förbindelse blev allt tunnare för var och en av de båda traumatiska upplevelser som den uteblivna revolutionen (i väst) och den ”förrådade” (i öst) utgjorde.

Båda dessa perspektiv kom till uttryck i en mängd ställningstaganden. Med utgångspunkt från revolutionens misslyckande i väst kunde man exempelvis ansluta sig till reformismen eller framhärda i ett storslaget, personligt, kompromisslöst avvisande. Utifrån en uppfattning om den förrådade revolutionen kunde man förena sig med borgarklassen eller samla en liten grupp av renläriga. I båda fallen återstod möjligheten att gå i inre exil och falla tillbaka på exklusivt filosofiska och litterära argument — en utväg som inte sällan tillgripits av intellektuella kommunister i Västeuropa. Ovanligare och säkert svårare — av skilda skäl, däribland ekonomiskt-sociala och politiskt-organisatoriska — var försöken att (som Lenin) finna ett samband mellan teori och praktik som satte teorin i förbindelse med klasskampens konkreta problem. Hur som helst, begrepp som upplevelser av ”revolutionens aktualitet”, ”utebliven revolution” och ”förrådd revolution” kan vara till nytta för att förklara och förstå både främlingskapet inför politiken hos Frankfurtskolans viktigaste företrädare under efterkrigstiden, och dess nya inflytande mot slutet av 1960-talet.

²¹ M Horkheimer, ”Vorwort zur Neupublikation”, KT I, s. IX.

²² H Marcuse, ”Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung”, *ZfS* 1934.

²³ Dens, KG I, s.11.

3. Programmet: den kritiska teorin

Benämningen ”Frankfurtskolan” valdes inte av dess medlemmar utan har blivit tillagd av andra. Gruppens medlemmar föredrog att ge sitt arbete namn efter vad de betraktade som sitt program, ”kritisk teori”. En undersökning av vad de och särskilt Horkheimer, som myntade frasen, menade med kritisk teori kan därför tjäna som en lämplig inledning till deras arbete i dess helhet.

Uttrycket ”kritisk teori” uppträder inte i de första numren av institutets tidskrift, *Zeitschrift für Sozialforschung*. Där används i stället termen ”materialism”. ”Kritisk teori” diskuteras först år 1937 av Horkheimer i en artikel i tidskriften betitlad ”Traditionell och kritisk teori”.¹ Adorno förklarar trettio år senare att ”Horkheimers formulering 'kritisk teori' inte var ett försök att göra materialismen acceptabel utan gick ut på att föra den till teoretisk självmedvetenhet”.² Detta är sannolikt, eftersom ”materialismens” ersättande med en vagare term åtföljdes av en avsevärd radikaliserings av Horkheimers position. Kritisk teori är faktiskt Horkheimers uppfattning av marxismen, och uttrycket härstammar från den konventionella beskrivningen av marxismen som kritik av den politiska ekonomin. Jag tänker försöka att lokalisera och systematisera den kritiska teorin i tre avseenden: dess förhållande till den traditionella teorin, till vetenskapen och till politiken.

3.1 Förhållandet mellan kritisk och traditionell teori

Den helt avgörande skiljelinjen mellan den traditionella och den kritiska teorin bestäms av huruvida teorin bidrar till samhällets reproduktion eller till dess undergrävande och förändring. Den traditionella teorin är innesluten i de specialiserade arbetsprocesser med vilkas hjälp det existerande samhället reproducerar sig självt. Den bygger på Descartes filosofi och hans *Discours de la méthode* och ”organiserar erfarenheterna utifrån de problem som uppkommer vid livets reproduktion i det existerande samhället”.³

I den rådande arbetsdelningen har den enskilde vetenskapsmannens personliga uppfattningar och hans föreställningar om och strävanden för en fri vetenskap lika liten betydelse som den enskilde företagarens föreställningar om den fria företagsamheten. Båda har sina bestämda roller tilldelade i samhällets reproduktionsprocess. ”Skenet av självständighet för arbetsprocesser, vars förlopp kan härledas ur deras föremåls inre väsen, motsvarar illusionen om de ekonomiska subjektens frihet i det borgerliga samhället. Dessa tror att de handlar efter individuella beslut, medan de även i sina komplicerade kalkyler är exponenter för oöverskådliga samhälleliga mekanismer.”⁴

Kritisk teori innebär å andra sidan för Horkheimer en immanent kritik av det existerande samhället. Den var nämligen avsedd att bringa det kapitalistiska samhällets grundläggande motsättningar till medvetande genom att placera sig utanför dess reproduktionsmekanismer och den härskande arbetsdelningens begränsningar. ”Det existerar nu ett mänskligt förhållningssätt, som har samhället självt till föremål. Det är inte enbart inriktat på att avskaffa vissa missförhållanden, vilka framstår som nödvändigt sammanhängande med hela samhällssystemets uppbyggnad. Även om förhållningssättet framgår ur den samhälleliga strukturen är det varken dess medvetna avsikt

¹ M Horkheimer, ”Traditionelle und Kritische Theorie”, *ZfS*, 1937, nr 2. Till de programmatiska texterna hör även ett postskriptum i två delar av Horkheimer och Marcuse, publicerat med titeln ”Philosophie und Kritische Theorie”, *ZfS*, nr 3, 1937. Alla finns medtagna (med de modifieringar som framgår av följande noter) i samlingsvolymerna KT II resp. KG I. Sidhänvisningar gäller omtrycket.

² T W Adorno, *Negative Dialektik*, (Frankfurt 1968), s.195.

³ M Horkheimer, *KT II*, s.192.

⁴ *Ibid.* s.146.

eller objektiva roll att få något i denna struktur att fungera bättre än förut.”⁵ Syftet med den kritiska hållningen är att ”gå utöver den rådande samhällsliga praktiken”.⁶

Den kritiska teorin är en hållning och bara i andra hand en specifik teori. ”Dess opposition mot det traditionella teoribegreppet härstammar inte så mycket från någon skillnad ifråga om objekt som ifråga om subjekt. De som delar detta förhållningssätt är inte lika främmande för det faktum att de framgår ur ett samhällsligt arbete, som akademikerna eller som medlemmar av andra yrken som tänker som små akademiker är.”⁷ Den kritiska teoretikern är ”en teoretiker, vars enda sysselsättning består i påskyndandet av en utveckling som ska föra till ett samhälle utan utsugning”.⁸

Den sociologiska och politiska distinktionen mellan kritisk och traditionell teori får utifrån kriteriet subversion/reproduktion särskilda konsekvenser för den kritiska teorins innehåll och logiska struktur. Det förra är på det hela taget obestämt. ”Allmänna kriterier för den kritiska teorin som helhet finns inte, ty sådana vilar alltid på en upprepning av händelser och i så måtto på existensen av en sig själv reproducerande helhet... Den kritiska teorin har med all insiktsfullhet i de enskilda stegen och sina elements överensstämmelse med de mest avancerade traditionella teoriernas ingen specifik instans för sig utom det med sig självt förknippade intresset av klassherraväldets upphörande.”⁹

Sambandet mellan logik och samhällsstruktur, som fått en så viktig roll i Frankfurtskolans senare arbeten, ”utvecklades kortfattat” i Horkheimers programskrift från 1937. ”Det kategoriska omdömet är typiskt för det förborgerliga samhället: så är det, människan kan inte ändra något däri. Den hypotetiska liksom den disjunktiva omdömesformen tillhör den borgerliga världen: under vissa omständigheter kan denna effekt inträffa, antingen är det så eller annorlunda. Den kritiska teorin förklarar: det måste inte vara så, människorna kan ändra verkligheten, betingelserna är nu för handen.”¹⁰

I distinktionen mellan den kritiska och den traditionella teorins logik står den förras organiska karaktär mot den senares mekaniska systematik. ”Ur det traditionella och det kritiska tänkandets skilda funktioner uppkommer olikheterna i deras logiska struktur. Den traditionella teorins huvudsatser definierar allmänna begrepp, som samlar alla fakta inom ett ämnesområde... Under dessa finns en hierarki av släkten och arter med sina motsvarande relationer av underordning. Fakta är enskilda fall, exemplar eller inkarnationer av arter. Det råder inga tidsmässiga skillnader mellan systemets enheter... Att människan förändras och ändå förblir identisk förmår inte denna logik att fatta. Den kritiska samhällsteorin börjar likaså med abstrakta bestämningar; vid behandling av den aktuella epoken med en av utbyte kännetecknad ekonomi... Förhållandet mellan faktavärldens finare begreppssammanhang är inte väsentligen ett mellan släkten och exemplar. Bytesrelationen behärskar genom sin dynamik den samhällsliga verkligheten på ungefär samma sätt som ämnesomfattningen i stort behärskar växt- och djurorganismerna. Också i den kritiska teorin måste specifika element infogas när man vill komma från den grundläggande strukturen till den differentierade verkligheten. Men ett sådant tillfogande av bestämningar... sker inte genom enkel deduktion som i den ämnesmässigt segregerade teorin. Den kunskap om människan och

⁵ Ibid. s.155 ff.

⁶ Ibid. s.158.

⁷ Ibid.

⁸ Horkheimer, a.a. (citerat från originaltexten i *ZfS*, 1937, s.274). I den nya upplagan av uppsatser från 1930-talet har Horkheimer ersatt ordet ”utsugning” med ”orättvisa” och utelämnat ordet ”enda” (*KT II*, s.170).

⁹ Ibid. (citerad efter originaltexten i *ZfS*, 1937, s.292). I den senare utgåvan har ”social orättvisa” införts i stället för den konkretare termen ”klassherravälde” (*KT II*, s.190).

¹⁰ Ibid. s.175 n.

naturen som föreligger i vetenskaperna och den historiska erfarenheten medverkar vid varje steg.”¹¹

Denna dialektikuppfattning formulerades av Lukács i hans *Historia*, där dess grunder syntetiserades som ”den ömsesidiga påverkan mellan subjekt och objekt, enheten mellan teori och praktik och den historiska förändringen i kategoriernas substrat som grund för deras förändringar i tänkandet”. Just här, i den idealistiska förblandningen, verkligheten och kunskapen om verkligheten, ligger den filosofiska grunden till Frankfurtskolans senare kritik, som i den formella logiken och den positiva vetenskapen om verklighetens struktur (oavsett de syften för vilka de används) ser verktyg för dominans och förtryck.¹²

Sättet att uppfatta dialektiken blev en av de viktigaste brytningspunkterna mellan Lenins dialektiska materialism och den västerländska marxismen. Ett av de problem som flitigast debatterades i denna konflikt gällde huruvida dialektiken även var giltig för naturen och naturvetenskapen — vilket de materialistiska dialektikerna hävdade — eller enbart för sociala fenomen och samhällsteorin, i vilken det enligt de västerländska marxisterna råder en historisk interaktion mellan subjekt och objekt. I denna debatt behandlades ett stort antal problem och följdproblem, både politiska och filosofiska, men huvudfrågan rörde förhållandet mellan marxism och vetenskap, en fråga som i den dialektiska materialismen ofta undanskymts av sterila spekulationer om naturens dialektik.¹³

3.2 Den kritiska teorin och vetenskapen

Marx och Engels betraktade sitt arbete som en utveckling av den vetenskapliga socialismen. På vad sätt förbinds då den kritiska teorin, som uttryckligen framställer sig som en teori belägen inom det marxistiska tänkandet, med vetenskapen? Och hur står den till marxismens anspråk på att vara en vetenskap? I detta kapitelns första del lades tonvikten huvudsakligen vid det socio-logiska kriterium — utanför eller innanför den samhälleliga reproduktionsprocessen — utifrån vilket den kritiska teorin skiljer sig från den traditionella. I detta avsnitt däremot ska vi ta upp den kritiska teorins specifikt teoretiska uppfattning av sig själv.

Hur påverkar distinktionen mellan traditionell och kritisk teori synen på vetenskapen? Vad är det som enligt den kritiska teorin kännetecknar Marx' kritik av den politiska ekonomin? Vilken effekt får den kritiska teorin på uppfattningen av den förmarxistiska teorin?

Teoretiskt hävdar Horkheimer att den traditionella och den kritiska teorin utgår från två skilda ”kunskapssätt”. Den traditionella teorin uppkommer ur de specialiserade vetenskaperna och tillämpas — i första hand men inte uteslutande på naturvetenskaperna — enligt det rådande arbetssystemet.¹⁴

Den kritiska teorin utgår däremot från en föreställning om människan som historiens skapande subjekt och konfronterar sedan den mänskliga aktivitetens existerande objektifieringar med människans inneboende möjligheter. ”Den kritiska teorin om samhället har däremot som sitt föremål människorna som producenter av alla sina historiska livsformer.”¹⁵ ”När den bildar sina

¹¹ Ibid. s.172 ff.

¹² Jfr L Colletti, a.a. s. 317 ff.

¹³ Den mest representativa företrädaren för den leninistiska dialektiska materialismen under 1920-talet var den sovjetiska filosofen Abram Deborin, som senare tvingades till tystnad under Stalin. Några av hans uppsatser, däribland hans kritik av Lukács, har tryckts om i Västtyskland i samlingen O. Negt.(red.), *Nikolai Bucharin und Abram Deborin. Kontroversen über dialektischen und mechanischen Materialismus*, Frankfurt 1969.

¹⁴ Horkheimer, *KT II*, s.146; *KT I*, s.192.

¹⁵ Horkheimer, *KT II*, s.192.

kategorier och i alla faser av sin utveckling vägleds den kritiska teorin helt medvetet av det intresse för en förnuftig organisation för den mänskliga aktiviteten som den satt som sin uppgift att klargöra och legitimera. Ty det handlar inte blott om sådana mål som föreskrivs av de existerande livsformerna, utan om människorna med alla deras möjligheter.”¹⁶

Med denna syn på människan och samhället deklarerar den kritiska teorin öppet sin överensstämmelse med den tyska idealismen från Kant och framåt och gör anspråk på att företräda bevarandet av inte bara arvet från den tyska idealismen utan även från filosofin rätt och slätt med dess rötter i Platons och Aristoteles tänkande.

Även uppfattningen om den sanning som den kritiska teorin leder fram till är den klassiska filosofins. Horkheimer sätter sanningens objektivitet i motsats till alla relativistiska ställningstaganden som var mode på 1930-talet. ”För /den kritiska teorin/ existerar det blott en enda sanning, och de positiva predikaten ärlighet och inre följdriktighet, förnuft, fredssträvan, frihet och lycka kan inte bli föremål för diskussion i samma mening som annan teori och praktik.”¹⁷ Sanningen är objektiv i den metafysiska meningen att den ligger innesluten i det mänskliga varat, hur olyckligt det senare än må vara. ”Det förnuftiga samhället som mål finns inlagt i varje människa, även om det i dag tycks vara förvisat till fantasin.”¹⁸ Det är därför som den kritiska teorin blir ett inneboende moment i den historiska processen och i kampen för förverkligandet av ett fritt samhälle. Detta ”politiska” ställningstagande skilde sig emellertid inte från de etiska målen i hela den rationella filosofins tradition.

Den kunskapsteoretiska åtskillnaden mellan kritisk och traditionell teori framlades av Horkheimer på ett utförligare sätt i ett arbete skrivet under kriget.¹⁹ I detta framträder Frankfurt-skolans filosofiska accentuering ännu tydligare än förut. Det som tidigare kallades materialism och sedan kritisk teori betecknas nu med begreppet ”objektivt förnuft”, medan dess motsats kallas ”subjektivt förnuft”. ”Men det är förmågan till klassificering, härledning och slutledning, tankemekanismens abstrakta funktion oberoende av det specifika innehållet som gör ett förnuftigt handlande möjligt. Detta slags förnuft kan kallas subjektivt. Det sysselsätter sig huvudsakligen med mål och medel, med procedurers lämplighet för syften som mer eller mindre betraktas som givna och självklara.”²⁰

”Termen 'objektivt förnuft' betecknar sålunda å ena sidan en i verkligheten inneboende struktur som i varje enskilt fall påkallar ett specifikt handlingsätt. Denna struktur är åtkomlig för envar som gör sig mödan att tänka dialektiskt eller, vilket är samma sak, är förmögen till 'eros'. Å andra sidan kan termen 'objektivt förnuft' även beteckna just denna strävan och förmåga att reflektera en sådan objektiv ordning.”²¹ Det begrepp ”metafysisk sanning” som antyds i programmet för den kritiska teorin görs här klarare. ”Det objektiva förnuftets filosofiska system implicerade övertygelsen om en allomfattande eller fundamental struktur hos varat och en därifrån härledd uppfattning om människans bestämelse. Vetenskapen, en vetenskap värd namnet, uppfattades som ett instrument för en sådan reflektion eller filosofisk spekulatoin.”²² Sålunda blir ur kunskapsteoretisk synpunkt skillnaden mellan kritisk och traditionell teori liktydig med den mellan klassisk filosofi och modern vetenskap. Den kritiska teorins kunskapsteoretiska bas utgörs av en

¹⁶ Ibid. s.193.

¹⁷ Ibid. s. 171.

¹⁸ Ibid.s. 199.

¹⁹ M Horkheimer, *Eclipse of Reason*, New York 1947. Jfr avsnitten om det endimensionella tänkandet i Marcuse *Den endimensionella människan*.

²⁰ Horkheimer, *Eclipse of Reason*, (New York 1947) s.11 f.

²¹ Ibid. s.20.

²² Ibid. s.21

metafysisk humanism.

Vilka blir följderna av denna kunskapsteori för den ekonomiska vetenskapen? Hur uppfattar den kritiska teorin den marxistiska kritiken av den politiska ekonomin? Steget från klassisk filosofisk spekulering till marxism består helt enkelt i att sätta idealismen ”på fötterna” igen. Den klassiska idealismen ”behandlar den verklighet som framkommer ur ett givet material som andlig... För den materialistiska uppfattningen handlar det däremot vid varje fundamental aktivitet om samhälleligt arbete.”²³ Som ”förverkligande” av den humanistiska spekuleringen blir för Frankfurtskolan den kritiska teorin (dvs marxismen) en unik existentiell dom över människans liv i det kapitalistiska samhället.

Den marxistiska kritiken tolkas sålunda som en negation av ekonomiska begrepp, framför allt av begreppet rättvist eller jämlikt byte, vilket Frankfurtskolan ser som den borgerliga teorins nyckelbegrepp, på samma sätt som bytet är den centrala principen i det borgerliga ekonomiska systemet. ”Till skillnad från de moderna fackvetenskapernas verksamhet har dock den kritiska teorin om samhället förblivit filosofisk också som kritik av ekonomin; dess innehåll utgörs av omslaget till sin motsats av de begrepp som behärskar näringslivet, det rättvisa bytet till fördjupandet av den sociala orättvisan, det fria näringslivet till monopolens herravälde, det produktiva arbetet till befastandet av produktionshämmande förhållanden, upprätthållandet av samhällets liv till folkens försänkande i misär.”²⁴

Denna radikala filosofiska kritik leder till ett paradoxalt resultat. Därför att den är filosofisk och inte direkt ingriper i vetenskapen, kan den inte skapa några nya vetenskapliga begrepp. Den ”överskrider” förvisso den borgerliga ekonomin men lämnar dess begreppssystem intakt. Den borgerliga ekonomin är ahistorisk men inte inkorrekt eller ovetenskaplig. ”Den kritiska teorin om samhället börjar alltså med en genom relativt enkla begrepp bestämd idé om det enkla varuutbytet; förutsättande det samlade, till förfogande stående vetandet, anlita det genom främmande och egen forskning tillägnade stoffet, visar den sedan hur bytesekonomin under människornas och tingens givna beskaffenhet (som visserligen förändras under deras inflytande) nödvändigtvis måste föra till en skärpning av de samhälleliga motsättningarna, vilket i den nuvarande historiska situationen driver till krig och revolutioner, och denna utveckling sker utan att dess /bytesekonomins/ egna av den akademiska nationalekonomins fastställda principer bryts.”²⁵ Själva radikalismen i denna tolkning av marxismen begränsar på ett drastiskt sätt dess effekter. Denna filosofis betraktande av ekonomin följer Wittgensteins rekommendation: Den låter allting vara som det är. Den kritiska teorin lämnar i själva verket den för- och eftermarxistiska borgerliga ekonomin med dess vetenskapliga pretentioner okritiserad, om än filosofiskt fördömd.

3.3 Den kritiska teorin som ersättning för praktiken

Den kritiska teorin utgör i linje med sitt program mera en intellektuell aspekt av en politisk praktik än en konkret politisk teori. ”Hans /den kritiske teoretikerns/ yrke är kampen, som hans tänkande tillhör, inte tänkandet som något självständigt, något som bör skiljas därifrån.”²⁶ Den kritiska teorin kan uppleva nederlag och segrar men har ingen specialiserad ämnesgren med vars hjälp den kan uppnå intellektuell tillfredsställelse, liksom den inte ger någon intellektuell produkt att avnjuta och konsumera.

²³ Horkheimer, *KT II*, s.193.

²⁴ *Ibid.* s.195.

²⁵ *Ibid.* s.174 f.

²⁶ *Ibid.* s.165.

Mera specifikt försöker den kritiska teorin att överskrida uppdelningen i specialiserade roller, exempelvis den yrkesmässiga och den politiska, som den etablerade vetenskapen med Max Weber i spetsen velat lösa enbart psykologiskt, dvs genom individens förenande av socialt strängt avgränsade roller, till exempel som vetenskapsman och medborgare.²⁷ "...det kritiska tänkandet idag är motiverat av försöket att reellt övervinna spänningen, upphäva motsatsen mellan individens målmedvetenhet, spontanitet, förnuftighet, och de för samhället grundläggande förhållandena i arbetsprocessen".²⁸

Horkheimers programmatiska utsaga förenar, om än på ett problematiskt sätt, den kritiska teorin, uppfattad som ett sätt att vinna kunskap, med proletariet. "Det /kritiska tänkandet/ är varken en funktion av en isolerad individ eller en allmänhet av individer. Det har tvärtom till subjekt en bestämd individ i hans verkliga relationer till andra individer och grupper, i hans uppgörelse med en bestämd klass och slutligen i den så kallade sammanflätningen mellan den samhälleliga helheten och naturen. Det behövs en bestämd riktning på intresset för att erfara och bli varse dessa tendenser. Det är Marx' och Engels' teori att detta nödvändigt sker hos proletariet... Men inte heller arbetarklassens situation ger i detta samhälle någon garanti för riktig kunskap... Den uppifrån understödda differentieringen av dess sociala struktur och de bara i särskilda ögonblick genombrutna motsättningarna mellan klassintresse och personligt intresse förhindrar att detta medvetande får omedelbar giltighet."²⁹

Förhållandet mellan den kritiske teoretikern och arbetarklassen förklaras av Horkheimer i följande termer: "Ser man teoretikern och hans för honom specifika aktivitet som en dynamisk enhet med den behärskade klassen, så att hans framställning av de samhälleliga motsättningarna framstår inte bara som ett uttryck för den konkreta historiska situationen, utan lika mycket som en stimulerande, förändrande faktor i den, då framträder den kritiska teorins funktion. Gången i konflikten mellan klassens framskridna delar och de individer som uttrycker sin sanning om den, och sedan konflikten mellan dessa mest avancerade delar tillsammans med teoretikerna och klassen i övrigt skall förstås som en växelverkans-process, där medvetandet utvecklas med sina befriande såväl som stimulerande, disciplinerande och aggressiva krafter."³⁰

Det bör noteras att relationen inte kan presenteras som en mellan teoretikern och arbetarklassen, utan också som en mellan teoretikern och de "mest avancerade" delarna av klassen å den ena sidan och resten av klassen å den andra. Några rader tidigare jämför uttrycket "avancerad del" med "ett parti eller dess ledare".

I allmänhet ligger dock Horkheimers fokus på den kritiska teorin och inte på ett parti. Det finns bara en annan hänvisning till organisationer i Horkheimers program, och den är lika abstrakt: "I de kämpandes organisation och gemenskap uppträder, trots all den disciplin som är nödvändig för att segern skall bli möjlig, något av framtidens frihet och spontanitet. När enheten av disciplin och spontanitet försvunnit omvandlas rörelsen till en byråkratisk angelägenhet, ett skådespel som redan tillhör historiens repertoar."³¹

Sålunda slutar även den kritiska teorins uppfattning av politiken i en paradox. Å ena sidan framstår den som just en del av den politiska praktiken, å den andra saknar den varje specifik politisk förankring. Detta är inte bara en beskrivning av den historiska situationen efter nazismens seger i Tyskland, utan även en strikt konsekvens av Frankfurtskolans teori.

²⁷ Jfr ovan kap. II, not 1.

²⁸ Horkheimer, *KT* II s.158 f.

²⁹ *Ibid.* s.162.

³⁰ *Ibid.* s.164.

³¹ *Ibid.* s.166 f.

Överpolitiseringsen av teorin leder till att teorin blir ett surrogat för politiken — en ersättningspolitik.

Hittills har vår analys av Frankfurtskolan nästan uteslutande begränsat sig till en enda uppsats av Horkheimer som drar upp skiljelinjen mellan den ”traditionella” och den ”kritiska” (Frankfurtskolans) teorin. Vi har emellertid redan nått fram till två viktiga slutsatser. Horkheimer hävdar att marxismen, eller den kritiska teorin, är en helt ny typ av teori. Vid en närmare granskning står det dock klart att den radikala brytningen inte skett med den klassiska filosofin, vars arvtagare man tvärtom gör anspråk på att vara, utan med vetenskapen. Den kritiska teorin säger sig heller inte vilja ersätta den existerande vetenskapen med någon ny, dvs den vägrar att beträda den vetenskapliga scenen, utan fördömer vetenskapen utifrån, från filosofins domäner. Den paradoxala följden blir att den borgerliga vetenskapen bibehålles med den enda skillnaden att det placeras ett filosofiskt (och även etiskt) minustecken framför dess kategorier.

På samma sätt litar sig den ”kritiska teorin” med de förtrycktas kamp mot kapitalisternas klassherravälde, men den är oförmögen att lokalisera denna förbindelse på den politiska scenen. Den stannar utanför och fördömer den borgerliga klasspolitiken från den filosofiska sfären. Horkheimers kritiska teori innebär en dubbel reduktion av vetenskap och politik till filosofi.

4. Den avgörande erfarenheten: fascismen som sanningen om liberalismen

Det är rätt naturligt att ansträngningarna att beskriva fascismens rötter utgjorde de intellektuella antifascisternas huvuduppgift under 1930-talet och andra världskriget. För Frankfurtskolan handlade det i hög grad om detta. Bara ett par år efter det att *Institut für Sozialforschung* hade byggt upp sin nya bas blev dess företrädare tvungna att fly. Alla skolans viktigaste texter skrevs i exil. Dess företrädare kom allesammans från en förmögen borgerlig miljö och hade högst begränsad erfarenhet av massorna, deras lidanden och kamp. Men fascismen och antisemitismen (Frankfurtskolans tre viktigaste representanter hade alla judiskt ursprung) var konkret, påtaglig verklighet för dem. För Frankfurtskolan blev fascismen den avgörande erfarenheten.

Många tolkningar av fascismen koncentrerar sig inte så mycket på ekonomiska och politiska förhållanden som på ideologiska och kulturella faktorer. Det är anmärkningsvärt inte bara att dessa beskrivningar delade sig i två diametralt motsatta tolkningar av den fascistiska kulturen, utan också att båda lägren innehöll både revolutionära och kontrarevolutionära ideologer. För det ena av dessa läger var fascismen ett i grunden irrationellt fenomen, ett uppror mot förnuftet. För det andra var den däremot den manipulerade rationalitetens triumf.

Till den första riktningen hörde både Karl Popper med sin *The Open Society and its Enemies* och så småningom Georg Lukács med *Die Zerstörung der Vernunft*. Frankfurtskolan tillhörde avgjort den andra gruppen, där den fann sina reaktionära motsvarigheter i figurer som Friedrich von Hayek med Vägen till träldom. Men inom denna allmänna ram förblev inte Frankfurtskolans teori om fascismen statisk. Åren 1939-40, en vattendelare för den intellektuella trettitalsradikalismen, utgör en lämplig skiljelinje mellan två distinkta faser i denna utveckling.

4.1 Monopolkapitalism och borgerlig moral

Under den första perioden innehåller Frankfurtskolans syn på fascismens ursprung två huvudteman med sina rötter i marxism och psykoanalys.¹ På det ekonomiska planet förklaras fascismen som konkurrenskapitalismens ersättande med monopolkapitalism och monopolkapitalisternas maktövertagande i syfte att ta itu med kapitalismens och imperialismens ekonomiska och politiska kris.

I en briljant uppsats, ”Kampen mot liberalismen i den totalitära statsuppfattningen”, visar Marcuse, att trots de fascistiska angreppen på liberalismen företräder de båda ideologierna och politiska systemen två olika stadier av samma samhällstyp: monopolkapitalism respektive konkurrenskapitalism. Marcuse pekar först på att angreppen mot bourgeoisin, dvs mot profit-motivet, i den fascistiska ideologin riktar sig mot konkurrenskapitalismens kapitalister. ”Handlaren” skymfas medan ”den begåvade ekonomiske ledaren” hyllas.²

Enligt Marcuse har fascismen sin viktigaste utgångspunkt i ”den naturalistiska tolkningen av samhället och den liberalistiska rationalitet som leder till irrationalitet”. Båda tror på ”naturliga”, eviga lagar för samhället. Den liberala rationaliseringen av ekonomi och samhälle är i grunden privat och relateras till den enskilde individens rationella praktik; den saknar varje rationell bestämning av samhällseliga mål. Den når därför sitt slut när den ekonomiska krisen spränger dess

¹ Här som annorstädes i denna uppsats identifieras Frankfurtskolan huvudsakligen med Adornos, Horkheimers och Marcuses arbeten. Vi kommer inte att sysselsätta oss med vare sig *Behemoth*, Franz Neumanns betydande arbete om den fascistiska staten utifrån ett marxistiskt perspektiv, eller Erich Fromms *Flykten från friheten*.

² H Marcuse, ”Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung”, (*ZfS*, 1934) *KG* I s. 25.

förespeglade intresseharmonier. På denna punkt måste den liberala teorin ta till irrationella rättfärdiganden av det rådande systemet.³

Det andra temat i den första fasen av Frankfurtskolans fascisttolkning består i att man härleder den fascistiska moralen från den antisensuella borgerliga moralen i allmänhet, med dess fördömande av hedonism och lycka till förmån för ”dygd”.⁴

En aspekt av detta fenomen är det som Marcuse kallat ”den affirmativa kulturen”, där lyckan och anden skiljs ut från den materiella världen in i en separat, rent andlig domän kallad kultur.

”Med affirmativ kultur menas kulturen under den borgerliga epoken, vilken under sin utveckling lett till den andliga och själsliga världens avskiljande till ett autonomt och som överlägset betraktat värdeområde. Dess avgörande kännetecken är förfäktandet av en värld som är radikalt olik den som faktiskt råder i den dagliga kampen för tillvaron, men ändå möjlig för varje individ att fatta ”inifrån”, utan att den faktiska världen på något sätt förändras.”⁵

Denna förändrigade föreställning, ”denna abstrakta inre gemenskap (abstrakt emedan den lämnar de verkliga konflikterna orörda), har under den affirmativa kulturens senaste period vänts till en lika abstrakt yttre. Individerna placeras i ett falskt kollektivt sammanhang (ras, folk, blod och jord).”⁶

Oberoende av kulturen i allmänhet var enligt Frankfurtskolan ett grundläggande element i fascismen den psykologi hos den enskilde medborgaren som gjorde det fascistiska förtrycket möjligt, den så kallade ”auktoritära personligheten”. För Frankfurtteoretikerna var även denna en skapelse av den klassiska borgerliga epoken. I det omfattande kollektiva arbetet *Studien über Autorität und Familie*, där de viktigaste bidragen skrevs av Fromm, Horkheimer och Marcuse, undersökte Frankfurtskolan det sätt på vilket familjen fungerar som mekanism för att upprätthålla det rådande samhället och, mera specifikt, det sätt på vilket den borgerliga familjen inpräglar auktoritetstänkandet.

Frankfurtskolans offentliga reaktion på det extraordinära skeendet år 1939 — fascismens seger i Spanien, tysk-ryska pakt, världskrigets utbrott — demonstrerar klart dess sammansatta karaktär. Man vägrade att inta en enkel positiv eller negativ hållning till dessa händelser. Även om klimatet under dessa år satte sina spår i dess innehåll, blev Frankfurtskolans reaktion på 1939 års händelser det som kom att känneteckna den även efter kriget: man slog vakt om den kritiska teorin som ren teori, men den avlägsnades undan för undan från politiken. (När vi granskar Frankfurtskolans fortsatta utveckling kommer vi att märka att den inte kan reduceras till detta skissartade strukturskelett.)

Utgångspunkten för det ovan sagda framgår klart i en skrift av Horkheimer, *Judarna och Europa*, som fullbordades under de första dagarna av september 1939. Det rör sig om en ovanligt uppriktig och intellektuellt modig text, som Horkheimer betecknande nog inte tog med vid 1968 års omtryckning av hans uppsatser.

Den marxistiska teorin hävdas eftertryckligt. Horkheimer försvarar dess analys av maktförhållandena, de monopolistiska tendenserna och särskilt krismekanismerna i det kapitalistiska samhället. ”Men den som inte vill tala om kapitalismen, borde också tala om fascismen.”

³ Ibid.

⁴ Se t.ex. Marcuses ovan anförda arbete och Horkheimers ”Egoismus und Freiheitsbewegung”, *ZfS* 1936.

⁵ H. Marcuse, ”Über den affirmativen Charakter der Kultur”, (1937) *KG* I s.63.

⁶ Ibid. s.13.

⁷Fascismens uppkomst innebär därför absolut inte någon revision av marxismen. ”Teorin har förstört myten om intresseharmonin; den har framställt den liberalistiska ekonomiska processen som reproduktion av dominansförhållanden, förmedlade genom fria fördrag, som frambringades genom olikheter i egendom. Förmedlingen blir nu avskaffad. Fascismen är sanningen om det moderna samhället, som teorin redan från början funnit på.”⁸ Denna bestämda utsaga ska sättas in i sitt historiska sammanhang: en period där Bruno Rizzi, James Burnham och andra renegater började konstruera sina idéer om ”direktörernas revolution” och liknande.

Denna reaktion på en mycket dystert politisk situation leder successivt till ett avlägsnande från politiken, men det är ännu inte fråga om någon kapitulation. ”På förbundet mellan stormakter är ingenting att hoppas. På sammanbrottet för den totalitära ekonomin kan ingen förlita sig... Fullständigt naivt är det att utifrån vackert tala de tyska arbetarna till omstörtning. Den som bara kan leka politik borde hålla sig borta från den. Förvirringen har blivit så allmän, att sanningen får desto större praktiskt värde ju mindre den sneglar på den förmenta praktiken.”⁹

Horkheimer påminner om judarnas gamla religiösa ståndaktighet och belätesdyrkan. ”Respektlöshet för ett varande, som upphöjer sig till gud, är deras religion som i järnhälarnas Europa inte avstår från att vända sitt liv till förberedelse av det bättre.”¹⁰ Om antikommunism är det inte tal.

Vid samma tid utkommer även *Reason and Revolution* som tillsammans med *Soviet Marxism* [sv. övers. [Sovjetmarxismen – en kritisk analys](#)] utgör Marcuses bästa arbete. Dess undertitel ”Hegel och samhällsteorins uppkomst” understryker att studien i första hand vill påvisa falskheten i liberalernas identifikation av Hegel och fascismen, därmed i förväg besvarande Poppers kritik. Det är ganska typiskt att denne inte någonstans anför Marcuses bok i sin *The Open Society and its Enemies*. Marcuses bok utgör ett oförbehållsamt bejakande av marxismen, som Marcuse uppfattar marxismen vill säga.

4.2 Logik som makt

Under kriget och efter Marcuses *Reason and Revolution* skrevs av Frankfurtskolans företrädare tre viktiga verk: *Dialektik der Aufklärung* (Upplysningens dialektik) av Horkheimer och Adorno, *Minima moralia* av Adorno och det redan anförda *Eclipse of Reason* (Förnuftets utslocknande) av Horkheimer. Vad beträffar tolkningen av fascismen får vi inskränka vår granskning till de teser som framläggs i det första av dessa arbeten.

När det gäller denna bok bör man särskilt uppmärksamma dess förhållande till Lukács’ *Historia och klassmedvetande* och Marcuses *Den endimensionella människan*. Alla tre riktar anklagelser såväl mot det rationaliserade industrisamhällets kapitalism som mot det positiva och vetenskapliga tänkandet utifrån en vänsterhegeliansk historicism. Med tanke på Marcuses bok är det notervärdt att Adornos och Horkheimers uppfattningar om den kulturella situationen och dess bakgrund inte enbart frammanats av erfarenheterna av fascismen utan även av dem som de gjort i landsflyktens USA.

Horkheimer och Adorno gör uttryckligen anspråk på att besvara frågan om ”varför mänskligheten i stället för att inträda i ett sant mänskligt tillstånd sjunker ner i ett nytt slags barbari”? Från denna utgångspunkt faller deras bok i samma kategori som Poppers *The Open Society and its Enemies* och von Hayeks *The Road to Serfdom*. Båda dessa anklagade socialismen och arbetarrörelsen;

⁷ M Horkheimer, ”Die Juden und Europa”, *ZfS*, 1939, s.115.

⁸ Ibid. s.116.

⁹ Ibid. s.135.

¹⁰ Ibid. s.136.

Popper hävdade att marxismen hade ersatt ”den hantverksmässiga sociala ingenjörskonsten med historicism och utopi”; Hayek menade att socialismen hade infört idéerna om planering och statsintervention i konkurrenskapitalismens paradiset.

Horkheimer och Adorno lägger i sitt svar däremot skulden på den liberala humanismens självförstörelse. (Enligt dem kan Auschwitz” utrotningsapparat med Poppers terminologi utgöra ett typiskt exempel på social ingenjörskonst.) Fascismen är inte bara sanningen om liberalismen i den meningen att den naket avslöjar den verkliga orättvisa och det förtryck som är förbundna med den kapitalistiska marknadens skenbart fria byte. Fascismen är sanningen om hela syftet med den borgerliga upplysningen från Bacon till den från förfädernas vidskepelse befriade liberala människan. Den store förbrytaren är dock inte marknaden och produktionsförhållandena utan naturvetenskaperna och deras empiricistiska motsvarighet inom kunskapsteorin.

Programmet för en kritisk teori formulerar den mest uttryckligt politiska komponenten i Frankfurtskolans tänkande, men i *Dialektik der Aufklärung* finner vi höjdpunkten, och den absurda slutpunkten, i dess intellektuella radikalism. I detta arbete ifrågasätts logikens och vetenskapens hela innebörd. ”Även om vi sedan många år tillbaka har märkt, att i det moderna vetenskapliga arbetet de stora uppfinningarna betalats med ett växande sönderfall av teoretisk bildning, så trodde vi oss fortfarande behöva följa verksamheten så långt, att vår insats främst skulle inskränka sig till kritik eller förbättring av akademiska läror. Den skulle åtminstone tematiskt hålla sig till de traditionella disciplinerna, till sociologi, psykologi och kunskapsteori. De fragment som vi har samlat visar dock att vi måste ge upp den förhoppningen... inför den borgerliga civilisationens nuvarande sammanbrott har inte bara vetenskapen sådan den bedrivs utan också själva meningen med vetenskapen satts ifråga.”¹¹

Den kritiska teorins program höll fortfarande fast vid Lukács” uppfattning om kontemplativ vetenskap som motsats till engagemanget för en radikal samhällsförändring. I *Dialektik der Aufklärung* ligger fokus emellertid helt och hållet på vetenskapen som ett redskap för makt och herravälde.¹² Angreppsmål är nu huvudsakligen naturvetenskapen och Bacons empiricistiska kunskapsteori. ”Vad människorna vill lära av naturen är att använda den, för att fullständigt behärska den och människorna.”¹³ Upplysningen förhåller sig till tingen som diktatorn ”som vet hur han skall manipulera människorna”.¹⁴

Logik blir i sig något fasansfullt genom sin likgiltighet inför det kvalitativa och det individuellt unika. Däri återspeglas dess förbindelse med den kapitalistiska rationaliseringen av arbetet. ”Den likgiltighet gentemot individen som kommer till uttryck i logiken är en konsekvens av den ekonomiska processen.”¹⁵ Först fascismen har hedrat vetenskapen till fullo och befriat den från moraliska överväganden. ”Den totalitära ordningen insätter... det kalkylerande tänkandet helt i sina rättigheter och håller sig till vetenskapen som sådan.”¹⁶

Själva strukturen hos *Dialektik der Aufklärung* beaktar denna kritik av logiken och vetenskapen. Boken består av en serie essäer och filosofiska fragment som behandlar de inre motsägelserna och självförstörelsen hos upplysningen, definierad som ”die Entzauberung der Welt” (världens avförtrollning).¹⁷ (*Minima moralia*, en volym som Adorno sammanställde under samma tid, har

¹¹ M Horkheimer/T W Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, (Amsterdam 1947), s.5.

¹² Jfr Marcuse, *Den endimensionella människan*, särskilt kap. 6.

¹³ Horkheimer/Adorno, a.a. s.12.

¹⁴ Ibid. s.17.

¹⁵ Ibid. s. 216.

¹⁶ Ibid. s. 95.

¹⁷ Denna uppfattning överensstämmer fullständigt med den som Max Weber hade om rationaliseringen, vilken

strukturen av en aforismsamling.)

En allegori till denna dialektik finns i *Odysseens* tolfte bok, där Odyssevs' skepp måste passera sirenerna, vars undersköna sånger får männen att förlora sig i det förflutna. Odyssevs undviker faran på två sätt. Han har en lösning för sjömännen: han tillsluter deras öron med vax. De måste se rakt fram och ignorera allt som sker på sidorna. Den andra lösningen är för honom själv, jordägaren: han har låtit sig bindas vid masten. Han kan njuta av sirenernas sång därför att han gjort deras frestelse till ett enbart kontemplativt objekt, en konst, och ju större frestelsen blir, desto hårdare låter han männen binda sig, liksom den senfödde borgaren som allt envisare förnekar sig lyckan ju närmre som han genom sin växande makt kommer den.¹⁸

Samma tema följs sedan hos Kant, de Sade och Nietzsche med avsikten att visa hur ”det naturligas underkastelse under det envåldshärskande förnuftet når sin höjdpunkt i dominansen över det blint objektiva, det naturliga”.¹⁹ Författarna följer också upplysningens utveckling in i den kommersiella kulturen och masskommunikationen, ”upplysningen som ett medel att förleda massorna”.

En mera utpräglad politisk del av boken utgörs av sju teser om antisemitismen. Den sjunde är den mest anmärkningsvärda. Den tillades efter kriget, under den allmänna demokratiska euforin efter fascismens nederlag. Just vid denna tid hävdar Horkheimer och Adorno att fascismen och antisemitismen bevarats i den existerande partipolitikens själva struktur.

Tonen anslås i de första bittert ironiska meningarna: ”Men det finns inga antisemiter mer. De var de sista liberalerna, som ville säga sin antiliberala mening.”²⁰ Antisemitismens överlevande illustreras sedan med en term från det amerikanska politiska systemet, ”ticket”, som i politiska sammanhang ju betyder valsedel, i uttryck som ”the Nixon-Agnew ticket”. ”I alla tider har det antisemitiska omdömet vittnat om tänkandets stereotypi. I dag är det ensamt överflödigt. I stället för den antisemitiska psykologin har trätt det blotta jaet till den fascistiska ticketen, den stridbara storindustrins uppsättning av paroller.”²¹

Ticketmentaliteten är en genomträngande process som förnekar individualiteten. Även progressiva partier angrips öppet på denna punkt: ”Basen för en utveckling som leder till ticketmentalitet är i alla fall den universella reduktionen av all specifik energi till en enda likformig och abstrakt arbetsform, från slagfältet till filmstudion. Övergången från sådana förhållanden till ett mänskligare tillstånd kan emellertid inte äga rum, eftersom detsamma sker med det goda som med det onda. Frihet på den progressiva valsedeln är lika ovidkommande för den maktpolitiska strukturen, i vilka de progressiva besluten obönhörligen utmynnar, som judefientlighet för den kemiska trusten.”²²

Fascismen var Frankfurtskolans mest avgörande politiska upplevelse. Dess behandling av fascismen visar också den kritiska teorins fatala politiska och teoretiska brister. Att tolka fascismen som ”sanningen” om det moderna (kapitalistiska) samhället är något helt annat än en marxistisk analys, det som Lenin kallade ”en konkret analys av en konkret situation”. Hur djupt dess rötter än låg inbäddade i monopolkapitalismens struktur så var ändå fascismen en speciell

började med frånvaron eller den gradvisa elimineringen av magin i den västerländska religionen — från och med Moses — och i den västerländska kulturen i allmänhet. Den magiska karaktären utgör en av de viktigaste aspekterna i Poppers ”slutna samhälle”, *The Open Society and its Enemies* I, (London 1966), s.52 f.

¹⁸ Horkheimer/Adorno, a.a. s.52 f.

¹⁹ Ibid. s. 8.

²⁰ Ibid. s. 213.

²¹ Ibid. s. 214.

²² Ibid. s. 221.

typ av monopolkapitalistisk stat som uppstod i en specifik historisk konjunktur. När den inte uppmärksammar detta, intar Frankfurtskolan i realiteten samma hållning som Komintern under den så kallade tredje perioden, efter 1928 års kongress: fascismen uppfattades som en oundviklig fas i den kulminerande kapitalismen. Men när Horkheimer och Adorno formulerade sina teser om fascismen, hade Komintern gjort en ny analys och på dess grundval utvecklat en effektiv antifascistisk taktik och strategi, folkfronten och en militär allians med de kapitalistiska demokratierna.

Temat i *Dialektik der Aufklärung* är det borgerliga förnuftets självförstörelse, men den kritiska teorin är själv ett fall av den filosofiska radikalismens självförstörelse. Det är själva radikalismen i författarnas tillbakavisande av det borgerliga samhället och den borgerliga kulturen som vrider den socialistiska teorins (vetenskapens) vapen ur deras händer, och tvingar dem att ta sin tillflykt till filosofiska fragment, allegorier och aforismer. Utvecklingen efter kriget visar att detta var en ohållbar ideologisk position.

5. Frankfurtskolans utveckling under efterkrigstiden: filosofin och revolutionens öde

Efter kriget gick Frankfurtskolans representanter olika öden till mötes. Marcuse slog sig ner för gott i Förenta staterna, för att under 1960-talets senare del bli en betydelsefull ideolog för den revolutionära studentrörelsen. Adorno och Horkheimer återvände till Västtyskland, där Institutet år 1950 öppnades på nytt, och etablerade sig i sina akademiska lärostolar, sedan de efter 1940-41 förlorat allt hopp om ett bättre samhälle. Horkheimer var 1951-53 rektor för Frankfurtuniversitetet och blev också år 1960 som förste revolutionär hedersmedborgare i staden Frankfurt i Adenauers republik.

Hur ska denna skillnad förklaras? Jürgen Habermas som efterträdde Adorno på lärostolen i filosofi och sociologi vid Frankfurtuniversitetet och som omvandlat sin läromästares ”ortodoxi”¹ till en engagerad revisionism, har gett en tolkning. Han har påmint om de erfarenheter som den unge Marcuse gjorde av Heideggers existensialism. ”Det existensialistiska moment som förblivit levande i Marcuses teori, gör det möjligt att undgå det resignerade undanhållande från praktiken, som hans analys i förstone skulle leda till.”²

Vad man kan förstå måste denna förklaring tillbakavisas. Ännu oriktigare är Habermas” påstående att Marcuse i jämförelse med Horkheimer och Adorno ”skulle ha starkare anknytning till den etablerade filosofin”.³ Vi måste genast erkänna att vi på grund av okunskap om dessa filosofers biografi inte har någon alternativ förklaring att erbjuda. Inte desto mindre hoppas vi bli i stånd att specificera de skillnader som framträtt efter kriget. Dessa skillnader tycks röra sig utmed två axlar: uppfattningen om sambandet mellan filosofin och en som samhällsteori uppfattad marxism samt hållningen till kommunismen och revolutionen.

5.1 Filosofi och samhällsteori

Redan i efterskriften till Horkheimers program för den kritiska teorin, författad av Marcuse och Horkheimer tillsammans och med titeln *Philosophie und Kritische Theorie*, finner man en klart annorlunda uppfattning. Som vi ovan nämnt menade Horkheimer att ”även som kritik av ekonomin har den kritiska samhällsteorin förblivit ren filosofi”. Skälet till denna beständigt filosofiska karaktär hos den kritiska teorin står att finna i det faktum att den är något mera än en specialiserad ekonomisk vetenskapsgren; den är en teori och en värdering inom den mänskliga existensen.

Hos Marcuse är emellertid detta ”mer” inneslutet i den kritiska samhällsteorin som sådan. Den är inte filosofi utan innebär ett överskridande av filosofin. ”Filosofin uppträder sålunda i den materialistiska teorins ekonomiska begrepp, där vart och ett är något mer än ekonomiska begrepp av det slag som ekonomin i egenskap av akademisk disciplin sysslar med. Den är något mer på grund av teorins anspråk på att förklara människans totalitet och hennes värld i termer av hennes samhälleliga vara. Ändå vore det fel att av detta skäl reducera begreppen till filosofiska. Tvärtom, det för teorin relevanta filosofiska innehållet måste hämtas från den ekonomiska strukturen.”⁴

Denna uppfattning av relationen mellan kritisk teori och filosofi är innebörden i undertiteln till *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory*. ”Skall det ske någon utveckling utöver denna filosofi, måste den innebära ett överskridande av filosofin som sådan och av den

¹ J Habermas, *Theorie und Praxis*, (Neuwied och Berlin 1963), s.170.

² Dens (red), *Antworten auf Herbert Marcuse*, (Frankfurt 1968), s.12.

³ Ibid. s. 8.

⁴ H Marcuse, ”Philosophie und Kritische Theorie”, (*ZfS*, 1937). KG I s.102.

sociala och politiska ordning till vilken filosofin har länkat sitt öde.”⁵

Samtidigt som Adorno och Horkheimer i sina under kriget och den närmaste efterkrigstiden producerade arbeten ägnar sig åt filosofiska ”fragment”, betygar Marcuse sin anslutning till marxismen som en filosofin förkastande samhällsteori i en kritik av Sartres *L'Être et le Mant*. ”Ett steg ytterligare (från Hegels filosofi) mot konkretisering skulle ha inneburit ett över-skridande av filosofin själv. Ett sådant överskridande skedde i opposition till den hegelska filosofin... Men varken Kierkegaard eller Marx skrev existensiell filosofi. När de stod inför den konkreta existensen övergav och förkastade de filosofin... För Marx är begreppet ”människans verklighet” kritiken av den politiska ekonomin och teorin om den socialistiska revolutionen.”⁶

Denna anslutning till en samhällsteori uppfattad som filosofins efterföljare kontrasterar mot Adornos och Horkheimers beslutsamma ansträngningar att slå vakt om förhållandet mellan filosofi och samhällsteori och att överbrygga den klyfta som i det nutida samhället råder dem emellan. Skillnaden framstår klart i den typ av arbeten som Frankfurtskolan utgett efter kriget. Om vi utelämnar Adornos och Marcuses böcker om psykoanalys och den förres många betydelsefulla estetiska arbeten,⁷ står den exklusivt filosofiska karaktären hos Adornos och Horkheimers⁸ produktion under efterkrigstiden, helt eller nästan helt berövad allt samband med den konkreta samhällssituationen som den är, i tydlig kontrast till Marcuses böcker sådana som *Soviet Marxism*, *One-Dimensional Man* och *An Essay on Liberation*.

5.2 Akademisk individualism

Adornos och Horkheimers teoretiska position under efterkrigstiden har tre specifika aspekter: bevarandet av den kritiska teorin som ren teori, tillbakadragandet från politiken till en exklusiv individualism samt akademisk integration. I inget av sina senare arbeten förnekar de emellertid den kritiska teorin eller dess släktskap med Marx och Engels.⁹ I sin *Negative Dialektik* driver Adorno till och med öppet med den idealistiska exploateringen av ”den unge Marx”: att bygga den kritiska teorin enbart på begreppet försakligande tjänar bara till att göra den idealistiskt godtagbar för det härskande medvetandet.¹⁰ De har även markerat en sträng skiljelinje mellan sina positioner och den konservativa kulturkritikens.¹¹

I Horkheimers program definierades den kritiska teorin som en del av de förtryckta klassernas

⁵ Dens, *Reason and Revolution*, (Boston 1948), s.257.

⁶ Dens, *Existentialism*, här citerad ur KG II, s.83.

⁷ Denna uppsats ägnas huvudsakligen åt Horkheimer, som kronologiskt och substansiellt är Frankfurtskolans ”grundare”: Marcuses annorlunda intellektuella utveckling diskuteras delvis medan relativt litet utrymme ges åt Adorno. Emellertid måste det erkännas, att även om Adornos bidrag till skolans filosofiska och metodologiska huvudteman varit av sekundär betydelse, så tillhör hans specifika tillämpningar av dem de mest lysande av skolans resultat. Sannolikt beror det på att hans ämnen, musik och litteratur, är åtkomligare för en strikt ”kritisk” analys — för kritik — än vad de sociala institutionerna eller de politiska systemen är.

⁸ Efter *Eclipse of Reason* har inte Horkheimer publicerat något mera betydande arbete. Beträffande hans och Adornos efterkrigsarbeten se *Sociologica II*, (Frankfurt 1962). Av Adorno se för övrigt *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie*, (Stuttgart 1956), *Negative Dialektik*, (Frankfurt 1966) samt *Eingriffe* och *Drei Studien zu Hegel*, (båda Frankfurt 1963).

Under efterkrigstiden har denna huvudsakligen filosofiska orientering fredligt samexisterat med institutets ordinära sociologi. Adorno har också tillsammans med popperianen Hans Albert deltagit i en utstuderad men rätt steril debatt om samhällsforskningens kunskapsteori: T W Adorno, ”Zur Kritik der Sozialforschung”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, 1962, s.249 ff. Debatten har senare publicerats i bokform.

⁹ Se t.ex. Horkheimer, ”Theismus-Atheismus” i *Zeugnisse* (festskrift till Adorno), Frankfurt 1963 och hans förord till samlingen *Kritische Theorie*; ävenså Adorno, *Negative Dialektik*.

¹⁰ Ibid. s.189.

¹¹ Se t.ex. T W Adorno, *Prismen*, (Frankfurt 1963).

politiska praktik. Från mitten av 1940-talet lokaliserades den emellertid till det individuella tänkandet. Den dominerande aspekten i Adornos och Horkheimers arbeten från denna period utgörs av övertygelsen, att den enda plats där något fortfarande är möjligt i en totalitär värld är "den individuella sfären", där det gäller att motstå "den administrerade världens" inträngande grymhet. Detta uttrycks tydligt av Adorno i förordet till *Minima moralia*: "Inför den totalitära enighet som ropar på ett utplånande av skillnaderna som ett mål i sig, kan några av de befriande krafterna i samhället om än temporärt även samlas i den individuella sfären. Den kritiska teorin kan utan dåligt samvete uppehålla sig där."¹² Horkheimer tillade ett decennium senare: "Vårt hopp står till arbetet på att ombesörja, att det i den inbrytande tidsålder som kännetecknas av block av administrerade individer ändå finns några människor som bjuder motstånd, likt de offer i historien till vilka kristendomens grundare hör."¹³ Man finner hos Horkheimer ett vändande tillbaka till den judiska religionens mysticism.¹⁴

Vi har redan antytt integrationen i de traditionella akademiska strukturerna; här ska tillfogas några ord om dess teoretiska effekter. Vändpunkten representeras av det berömda arbetet *The Authoritarian Personality* från 1950, med Adorno som huvudförfattare och Horkheimer som ledare för hela forskningsprojektet (kallat "Studier i fördomar"). I första hand avslöjas det andra av Frankfurtskolans intellektuella j anusansikten. Det utgör ett gott exempel på "traditionell teori" och måste ha påbörjats samtidigt med eller omedelbart före *Dialektik der Aufklärung*, där vetenskapens och logikens betydelse grundligt sätts ifråga.

Boken bygger också på en dålig teori och en dålig politik. Horkheimer skriver i sitt förord: "Läsaren kan tycka att vi lagt otillbörligt stor vikt vid fördomarnas personliga och psykologiska sidor i förhållande till deras samhällseliga. Detta kommer sig inte av någon personlig förkärlek för psykologisk analys eller någon oförmåga att upptäcka, att orsaken till irrationell fientlighet i sista instans måste sökas i social besvikelse och orättvisa. Vårt mål är dock inte bara att beskriva fördomarna utan även att förklara dem, i syfte att bidra till deras utrotning... *Utrotning innebär omskolning*, vetenskapligt planerad på basis av vetenskapligt uppnådd förståelse. Och skolning är i strikt mening till sin natur personlig och psykologisk."¹⁵

I den sista tesen om antisemitismen i *Dialektik der Aufklärung* fanns antisemitismen inneboende i det moderna politiska systemet, både i öst och väst. Här har den plötsligt blivit något som man kan få bort med hjälp av personlig uppfostran, förmodligen genom Adenauerregimens eller de västliga ockupationsmyndigheternas försorg. Det är djupt symboliskt att Adorno benämner den medvetet antiauktoritära personlighetstypen "den äkta liberalen".¹⁶ Vi har kommit långt från tesen om fascismen som sanningen om liberalismen och om antisemiten som en liberal som vill visa sin antiliberala övertygelse.

Man skulle kunna ge ett annat betecknande exempel på akademisk opportunist. Det västtyska sociologiska sällskapet med Adorno som ordförande beslöt att på sin sextonde kongress i april 1968 diskutera huruvida det moderna västerländska samhället skulle betecknas som "kapitalis-

¹² Dens, *Minima moralia*, (Frankfurt 1951), s.11.

¹³ Horkheimer, "Theismus-Atheismus", s.19.

¹⁴ Se intervjun med Horkheimer i *Der Spiegel* den 5 januari 1970.

¹⁵ *The Authoritarian Personality*, New York 1950, s.VII. Läsaren kan få intrycket att jag efter att ha kritiserat Frankfurtskolan för dess negering av vetenskapen motsäger mig genom att avvisa denna appell om "en på basis av vetenskapligt uppnådd förståelse vetenskapligt planerad politik". Men ett återopande av vetenskapen är ingen garanti för vetenskaplighet. Det som Horkheimer här refererar till är den borgerligt-ideologiska socialpsykologin. Detta utgör ett annat exempel på det paradoxala i Frankfurtskolans extrema radikalism: de kategorier som angräps från filosofisk utgångspunkt glider oskadade tillbaka in i den akademiska framställningen.

¹⁶ *Ibid.* s.78.

mens sista fas” eller som ett ”industrisamhälle”. Det rörde sig om en grundläggande teoretisk fråga med allvarliga politiska konsekvenser. Adorno sökte emellertid att undvika ett reellt svar och föreslog salomoniskt, att när diskussionen gällde produktivkrafterna var det fråga om ett industrisamhälle, men med utgångspunkt från produktionsförhållandena stod man inför en form av kapitalism.¹⁷ Eftersom ett produktions sätt i marxistisk mening hänför sig till en förening av produktivkrafter och produktionsförhållanden var Adornos svar i realiteten opportunistiskt.

Den samlade effekten av de kombinerade faktorerna formellt bevarande av teorin, en exklusiv individualisering och akademisk integration har blivit en växande mystifiering. Kombinationen legitimerar en rent ideologisk radikalism, snyggt installerad på en trivsamt akademisk institution, utan något ens indirekt förhållande till den politik som massorna upplever, men fortfarande odlade en kritisk teori som går tillbaka på en tolkning av Marx.

5.3 Marcuse: integration och motsägelse

Den endimensionella människan utgör konfronterad med Marcuses tidigare ställningstaganden, som var klart marxistiska i kritiken av existensialismen och sovjetmarxismen, avgjort ett steg åt höger. Boken är till stor del ett exempel på den intellektuella radikalismens självförstörelse som redan kännetecknade *Dialektik der Aufklärung*.

Grunden till den nya utvecklingen har redan antytts av Marcuse i 1965 års nyupplaga av hans uppsatser från 1930-talet: ”ett tänkande i motsättning måste bli mera negativt och mer utopiskt genom sin opposition till status quo. Detta förefaller mig vara det imperativ som uppstår ur den nuvarande situationen i förhållande till mina teoretiska uppsatser från 1930-talet.”¹⁸

Vi ska tämligen kortfattat försöka att klargöra hur denna återgång från en marxistisk analys till ett slags samhällsfilosofi kommer till uttryck i *One-Dimensional Man*. Den viktigaste aspekten är den motsättning som genomsyrar arbetets hela struktur. Boken framställs som en bild av industrisamhället eller ”de högst utvecklade nutida samhällena”, medan det i själva verket är ett högst konjunkturbetonat arbete, definierat av läget i USA på 1950- och början av 1960-talet innan de interna effekterna av Vietnamkriget hade gjort sig kända, före studentrevolten och uppsvinget i arbetarklassens motstånd och innan upplösningen av USAs överlägsenhet över Västeuropa och Japan blivit synlig.¹⁹ Marcuses svaghet ligger inte i hans oförmåga att upptäcka dessa tendenser i framtiden, utan i det faktum att hans analys inte tillhandahåller några begrepp med vars hjälp han skulle ha kunnat upptäcka dem. Som Marcuse själv säger ”äger den kritiska samhällsteorin inga begrepp som skulle kunna överbrygga gapet mellan nutid och framtid.”²⁰

Den utopiska radikalismens självförstörelse framstår tydligt när Marcuse i stället för att använda den marxistiska analysen av den moderna monopolkapitalismen stöder sig på borgerliga arbeten som Berle-Means *The Modern Corporation and Private Property*, William H Whytes *The Organization Man* och Vance Packards skrifter. Den avgörande argumenteringen ifråga om arbetarklassens integration bärs typiskt nog upp av referenser till den akademiska amerikanska sociologin. *Den endimensionella människan* innebär radikala förändringar i Marcuses attityder till teknologin, filosofin och den klassiska borgerliga kulturen. I *Soviet Marxism* förfäktade han uppfattningen om teknologins ”i grunden neutrala karaktär” och gjorde den till en hörnsten i sin

¹⁷ *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?* (Stuttgart 1969), s.18.

¹⁸ H Marcuse, KG 1, s.16.

¹⁹ Beträffande Vietnamkrigets effekter se min artikel [Från det kalla kriget till vietnamkriget.](#), *Zenit* 1968:3. Om de nya tendenserna i den amerikanska kapitalismen se E Mandel, ”Where is America going?”, *New Left Review*, nr 54 och 59 (1969-70).

²⁰ H Marcuse, *Den endimensionella människan*.

analys av sovjetsamhället. Kritiken av Sovjetunionen är politisk. Övergången från en nationaliserad ekonomi till en socialistisk är en politisk revolution som innefattar en nedrustning av den repressiva staten och upprättandet av en kontroll underifrån.²¹ I *Den endimensionella människan* härskar emellertid det motsatta synsättet: ”Med tanke på de totalitära dragen i samhället kan det traditionella talet om teknologins ”neutralitet” inte längre accepteras... det teknologiska samhället är ett system för dominans som verkar redan i teknikens begrepp och uppbyggnad.”²² Denna senare uppfattning av teknologin härleds från Horkheimer och Adorno, till vilka Marcuse uttryckligen refererar.

Också uppfattningen i *Den endimensionella människan* om filosofin och dess roll innehåller ett om än mera implicit förnekande av Marcuses tidigare hållning och ett närmande till Horkheimer och Adorno. I stället för att hävda behovet av att ersätta filosofin med en marxistisk samhällsteori, sysselsätter sig Marcuse med att försvara och slå vakt om filosofin i klassiskt idealistisk bemärkelse, och hans begrepp står i kontrast till den tidigare framställningen. Denna omvändning uttrycks kanske klarast i följande mening, där han i stället för att ersätta filosofin med samhällsteori och praktik menar att frågan handlar om att ersätta politiken med filosofi: ”I en totalitär tidsålder blir filosofins terapeutiska uppgift en politisk uppgift... i så fall går det politik i filosofin, inte som en särskild disciplin eller en särskild politisk filosofi, utan som ett innehåll i filosofins begrepp som ska ge insikt om en fullvärdig verklighet.”²³ Än en gång genljuder Horkheimers program för den kritiska teorin.

Begreppet ”affirmativ kultur” som diskuterades i den ovannämnda artikeln från 1937, den sublimerade borgerliga kultur där de vardagslivets värden som förnekas av det borgerliga samhället bejakas i den högkulturella sfären, ersätts av begreppet ”repressiv avsublimering”. Här har vi i grunden att göra med en förändring av analysobjektet, från en typ av borgerligt samhälle till en annan, och i denna mening blir begreppet repressiv avsublimering ett viktigt och fruktbart analysinstrument, t.ex. av den sexuella frigörelsens kommersiella och systembevarande exploatering. Men en annan av den intellektuella hyperradikalismens paradoxer är, att det som en gång fördömdes som ”affirmativ kultur” nu prisas som en negationens kultur som förnekar det eländiga samhället.²⁴

Den endimensionella människan framför en kritik som förnekar logikens och vetenskapens själva struktur men bygger samtidigt sin samhällsanalys på pseudoliberal journalistik och akademisk sociologi. Den utvecklar en kritik som inte ens finner marxismen negativ nog men omtolkar den affirmativa borgerliga kulturen till en negation av det borgerliga samhället.

Dessa kritiska anmärkningar ska emellertid inte undanskymma skillnaden mellan *Den endimensionella människan* och de arbeten som Horkheimer och Adorno gett ut efter kriget. Marcuses bok utgör i alla fall ett försök till en konkret samhällsanalys och har en direkt infallsvinkel mot politiken. De teoretiska anknytningspunkter som ändå finns leder till frågan om de politiska olikheterna. *Den endimensionella människan* gjorde Marcuse till en inflytelserik ideolog för den revolutionära studentrörelsen men är samtidigt den som mest får honom att likna de reaktionäraste bland hans kolleger. Hunna hit måste vi emellertid ta upp den andra aspekt som i denna efterkrigstid utmärker skillnaden mellan Adorno-Horkheimer å ena sidan och Marcuse å den andra, dvs deras hållning till kommunismen.

²¹ Dens, [Sovjetmarxismen – en kritisk analys](#), kap. VIII.

²² Dens, *Den endimensionella människan*, s.30.

²³ Ibid. s.211.

²⁴ Jfr kapitlet ”Erövrandet av det olyckliga medvetandet: Repressiv desublimering”, i *Den endimensionella människan*.

5.4 Förråd eller utebliven revolution?

I efterkrigstidens politiska situation försvann övertygelsen om revolutionens aktualitet — en övertygelse som förlänade den kritiska teorin en viss teoretisk aktivism. En viktig aspekt på denna förändring i det politiska klimatet bestod i det faktum att det inte längre räckte att ansluta sig till det revolutionära proletariats flank, utan man tvingades ta ställning mellan konkreta krafter i det kalla krigets politiska konfrontationer, i synnerhet till den kommunistiska rörelsen och till det som kom att kallas ”det socialistiska lägret”.

Zeitschrift für Sozialforschung var en avgjort teoretisk tidskrift, och för att få reda på de mera konkreta politiska opinionerna hos Frankfurtskolans företrädare skulle man behöva ha tillgång till de biografier som ännu inte är skrivna. Man kan i alla fall konstatera att det i tidskriftens häften från 1930-talet eller i *Authority and Family* saknas varje tillstymmelse till antikommunism. Sannolikt är det Sovjetunionen som Horkheimer avser, när han 1937 skriver att det i kontrast till de fascistiska ländernas partiella och fiktiva nationaliseringar finns länder där nationaliseringarna ”går ärligt till”. I förhållande härtill är den kritiska teorins främsta uppgift att bedöma den historiska utvecklingen under varje etapp inte bara utifrån enskilda fakta och isolerade begrepp utan i förhållande till ”dess ursprungliga och hela innehåll, och att sörja för att detta ständigt är levande”.²⁵ Också på hösten 1939 när många vänsterintellektuella avföll förblev Horkheimer som vi sett immun mot varje slag av antikommunism.

Efter kriget förändrades läget. I de teser om antisemitismen som publicerades i *Dialektik der Aufklärung* jämfördes valet mellan Sovjetunionen och Förenta staterna som ett val mellan två onda ting, mellan två totalitära tickets. Ännu är det inte fråga om någon värdering av kapitalismen och Västerlandet som det mindre onda, och under den följande tiden framställdes fascisterna som påverkade av västmakternas laboratorier, dvs deras vetenskap och teknik. ”Om en borgare tar den kommunistiska eller den fascistiska ticketen beror på om han låter sig imponeras av Röda Armén eller av västs laboratorier.”²⁶

5.5 Horkheimers politiska kollaps

Under efterkrigstiden upplöstes hos Adorno och Horkheimer alltmer förkrigsårens hopp om en förestående revolution. Eftersom de inte hade någon verklig revolutionär tradition att bevara, drogs de alltmer i riktning mot en häftig antikommunism och en identifikation med det mindre onda som den pånyttfödda västtyska kapitalismen utgjorde.

Med antikommunismen i beaktande ska vi granska och vid behov precisera våra tidigare slutsatser om den kritiska teorins öden i Adornos och Horkheimers efterkrigsarbeten. Teorin förblev inte helt opåverkad. År 1961 på ett sociologiskt symposium om samhällsvetenskapens logik erkände Adorno att en av hans kritiker hade rätt, när denne föreslog att man borde återvända från Marx till Hegel. Det viktigaste skälet till att stödja detta angavs vara det bruk som gjordes av marxismen i kommuniststaterna.²⁷ Horkheimer har även hävdad marxismens otillräcklighet — om än också dess oundgänglighet — eftersom den tillämpar ”aggressiva” begrepp som ”klassherravälde” och ”imperialism” enbart på kapitalistiska stater.²⁸

Antikommunismen medför att Adornos och Horkheimers efterkrigsskrifter har politisk betydelse. Särskilt Horkheimer har upprepade gånger deklarerat sin anslutning till de ”mest civiliserade”

²⁵ Horkheimer, *KTI*, s.198 ff.

²⁶ Horkheimer/Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, s.218 f.

²⁷ R Dahrendorf, ”Anmerkungen zur Diskussion der referate von Karl R Popper und Theodor W Adorno”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie*, 1961, s.268 ff.

²⁸ Horkheimer, *KTI*, s. X.

eller ”europeiska” staterna gentemot den hotande ”totalitära världen”, i vilken inte bara inkluderas de kommunistiska staterna utan även de ”underutvecklade länderna” med deras ”överdrivna nationalism”.²⁹ Enligt den förre ledaren för projektet ”Studier om fördomar” bör inte bara ”kejsar Wilhelm I:s varning om ”den gula faran” behandlas mycket allvarligt” utan ”den är kanske angelägnare än det kan synas”, även om ”denna verkligheten inte är det enda hotet” mot Europa.³⁰

I en senare intervju har Horkheimer gått över till det borgerliga lägret i än positivare och absurda termer; detta är inte längre det minst onda av två onda ting (märk även den motivering har gör för sitt filosofiska arbete!): ”Enligt min åsikt har den nutida sociologin ännu inte tillräckligt observerat det faktum, att människans utveckling är förbunden med tävlan, det vill säga med den liberala ekonomins viktigaste element... Vet ni, jag tänker på min far /en industripamp/... Konkurrenskampen tvingade honom att utveckla sig praktiskt, på ett sätt inte olik det på vilket jag själv utvecklat mitt ursprungliga filosofiska intresse enligt den akademiska karriärens fordringar för att kunna försörja min nu avlidna, älskade hustru.”³¹

5.6 Marcuse: i trots av den uteblivna revolutionen

Nyckeltexten när man vill fastställa Marcuses hållning till kommunismen är naturligtvis *Soviet Marxism*. Denna bok brukar framställas som en skarp anklagelseakt mot sitt föremål; det mest sensationella med boken är faktiskt att detta är just vad den inte är. Författad under det kalla krigets femtital vid Harvarduniversitetets centrum för sovjetstudier är den ändå inte någon stridsskrift mot kommunismen utan kan, även om den förtjänar kritik, räknas till de få seriösa arbetena om Sovjetunionen.

Bokens grundbegrepp är inte totalitarismen eller Horkheimers analoga beteckning ”Stalinfasismen”. Marcuse vill visa att den avgörande faktorn i Sovjetunionens utveckling varken har varit Stalins personliga diktatur eller den byråkratiska kontrollen, utan snarare de objektiva betingelser som påtvingats sovjetmedborgarna dels av den underutvecklade nationella ekonomin, dels utifrån, genom den häftiga klasskampen och motsättningarna till den fientliga imperialismen. Det återkommande temat i *Soviet Marxism* är inte den degenererade eller den förrådade revolutionen utan den uteblivna.

För att sammanfatta: i termer av existensialistisk aktivism kan man inte förklara det faktum att Herbert Marcuse genom efterkrigstidens alla skiftningar i motsats till Adorno och Horkheimer blivit trogen det program som de på 1930-talet framlade för en kritisk teori. Detta är i stället en förklaring som döljer degenerationen hos Frankfurtskolans huvudgren. Förklaringen till Marcuses hållning måste i stället sökas i hans grundläggande strävan, utöver den filosofiska spekuleringen, till en samhällsteori, och i hans vägran att utifrån någon antikommunistisk inställning acceptera det borgerliga samhället som något mindre ont. Därför stängdes hans vägar till individualistisk reträtt eller social integration.

²⁹ Dens, ”Theismus- Atheismus”, s. 23 .

³⁰ M Horkheimer, ”Sur la notion de la liberté”, *Diogenes*, nr 53, (1966), s. 89.

³¹ Intervju i *Der Spiegel* den 5 januari 1970, s.80.

6. Frankfurtskolans marxism: Marx som Hegel

Vad är då Frankfurtskolans marxism? Vilket är dess förhållande till Marx och Lenin och till arbetarklassens revolutionära kamp? Efter att ha granskat det sammanhang ur vilket skolan har uppstått, det program som den presenterat om sig själv och några centrala linjer i dess inre utveckling, ska vi nu försöka samla trådarna till en mera systematisk syntes. Låt oss börja med Frankfurtskolans kunskapsteoretiska bas i ett försök att blottlägga dess tänkandes huvudstruktur.

6.1 Teorin som verklighetens kunskap om sig själv

Den kritiska teorin är ingen vetenskap, ty som sådan skulle den bli en traditionell teori eller ett uttryck för ett subjektivt förnuft. Inte heller vill den vara en moralisk kritik som ställer upp ett mot de existerande förhållandena kontrasterande ideal. Redan den unge Lukács hade i sin *Geschichte und Klassenbewusstsein* formulerat de anspråk som Frankfurtskolan kallade kritisk teori och tillfogat att ”den djupa släktskapen mellan den historiska materialismen och Hegels filosofi... klart kommer till uttryck i teorins funktion som *verklighetens kunskap om sig själv*”.¹ I programmet för den kritiska teorin slår Horkheimer fast att denna teori ”konstruerar en förklarande bild av helheten, av historiens existensiella mening”.²

Den kritiska teorin är ett uttryck för det som även kallas objektivt förnuft, ”en i verkligheten immanent struktur som i varje specifikt fall själv kräver ett specifikt handlingsätt”.³ Slutligen kan vi återupprepa en formulering av Marcuse som framställs som grundbegreppet för den historia som utgör kunskapsteorins bas: ”När ett historiskt innehåll inträder i den dialektiska uppfattningen och metodologiskt bestämmer dess utveckling och funktion, får det dialektiska tänkandet den konkretion som förenar tankens struktur med verklighetens. Logisk sanning blir historisk sanning. De ontologiska spänningarna mellan varande och uppenbarelse, mellan ”är” och ”borde” blir en historisk spänning, och objektvärldens inre negativitet skall förstås som ett verk av det historiska subjektet-människan i hennes kamp mot naturen och samhället.”⁴

Historien ses som en allomfattande process i vilken det historiska subjektet förverkligar sig självt. Detta subjekt är inte längre Hegels Ande utan Människan. ”Målet för ett förnuftigt samhälle... finns förvisso nedlagt i varje människa.”⁵ Detta mål kan inte förverkligas i det existerande samhället som ju karaktäriseras av sin negation — kvantifierandet och det administrativa manipulerandet av mänskliga relationer. Men trots detta har mänskliga varelser fortfarande en önskan och en strävan efter en ”förnuftig” samhällsorganisation, och det är genom denna vilja och strävan, immanent i människan och den mänskliga existensen, som hon kan upptäcka det faktum att de mänskliga målen förnekas under existerande förhållanden. En kunskap om samhället blir därför samtidigt en dom över eller en värdering av det. På detta sätt når människan och den samhälleliga verkligheten (skapad av människan) fram till kunskap om sig själva.

Läsaren har kanske uppmärksammat att det är just denna historiska spekulering som under senare år utgjort den viktigaste måltavlan för Althusser och hans anhängare. Vilka effekter har denna kritik på Frankfurtskolans samhällsteori? Nedanstående konstateranden gör inte anspråk på att vara uttömmande, men de erbjuder en utgångspunkt för analys.

¹ G Lukács, *Werke II* (Neuwied 1968), s.188.

² Horkheimer, *KT II*, s.187.

³ Dens, *Eclipse of Reason*, s.20.

⁴ H Marcuse, *Den endimensionella människan*, s.150.

⁵ Horkheimer, *KT I*, s.199.

1) Enligt Althusserns kritik är för den humanistiska historicismen uttrycket ”samhällelig totalitet” något annat än ett vetenskapligt begrepp. I samhällsvetenskapen används uttrycket i strukturell mening. För att kunna förklara ett samhälleligt faktum måste man beakta det nätverk av relationer av vilket det är en del, den struktur som bestämmer faktas plats och funktionssätt. Marxismen är en samhällsvetenskap i denna mening, och det var genom denna procedur som Marx exempelvis visade att det inte är konsumenterna och deras behov och önsningar som styr den kapitalistiska ekonomin.⁶

I ett historicistiskt perspektiv blir helheten emellertid till den mänskliga historiens totalitet vid ett givet ögonblick. Att inse helheten är enligt detta synsätt att förstå den existerande verkligheten utifrån människans mål: ett förnuftigt samhälle.

2) Det finns i denna historicistiska historieuppfattning inte något utrymme för samhälleliga totaliteter som är oreducerbart sammansatta strukturer eller för en diskontinuerlig utveckling av komplexa strukturer. Samhället kan alltid återföras till sitt skapande subjekt, och historien är detta subjekts oavslutliga utveckling. Vid varje given tidpunkt är samhället en unik manifestation av människan.

Detta innebär att begreppet produktionssätt, som i Althusserns läsning av Marx blir den historiska materialismens centrala begrepp, i de flesta fall spelar en helt underordnad roll. Kapitalismen uppfattas alltså inte som ett produktionssätt bland andra, utan som ett fullständigt unikt moment i människans historia (eller mera exakt: i hennes försakligade förhistoria). Här återoppar Frankfurtskolan öppet behandlingen av kapitalismen i den klassiska tyska historicismen, som den exempelvis kommer till uttryck hos Max Weber: ”Ett sådant historiskt begrepp kan emellertid, eftersom det innehållsmässigt hänför sig till ett för dess individuella *egenart* betydelsefullt fenomen, inte definieras enligt formeln ”genus proximum, differentia specifica”, utan måste bit för bit sättas samman av sina enskilda, av den historiska verkligheten givna, delar.”⁷

Etienne Balibar har dock klart om än delvis på ett tvivelaktigt sätt visat att det marxistiska kapitalismbegreppet emellertid är konstruerat just på det sätt som Weber förklarar för omöjligt.⁸

Webers uppfattning har inte desto mindre välkomnats av Adorno som ett tredje alternativ till positivism och idealism.⁹ Just denna historicistiska uppfattning av den samhälleliga helheten har hindrat Frankfurtskolan från att ge de bidrag till den historiska materialismen som implicerades av dess program för en ”samhällsforskning”.

3) Eftersom den kritiska teorin är mänsklighetens kunskap om sig själv, så kan och får den inte ha en logiskt-systematisk struktur. Ty en sådan systematisering skulle innebära att människorna systematiserade sig själva, indelade sig själva i abstrakta fack. ”Formaliseringen av förnuftet är bara det intellektuella uttrycket för det maskinella produktionssättet.”¹⁰ I den formella logiken kommer ”likgiltigheten mot individen” till uttryck.¹¹

4) I den historicistiska tolkningen försvinner den vetenskapliga specificiteten i den marxistiska kritiken av den politiska ekonomin. Kritiken betraktas antingen som filosofi (Horkheimer)

⁶ K Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, (Berlin 1953), s.10 ff.

⁷ M Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, (Tübingen 1934), s.105.

⁸ E Balibar, ”Om den historiska materialismens grundbegrepp” i Althusser/Balibar, *Att läsa Kapitalet*, (Stockholm 1969). Denna briljanta och berömda uppsats innehåller en strukturalistisk tolkning av Marx, som författaren senare tagit avstånd från.

⁹ T W Adorno, *Negative Dialektik*, s.147 ff.

¹⁰ Horkheimer/Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, s.114.

¹¹ Ibid. s.216.

eller som en undersökning av den politiska ekonomin utifrån det samhälleliga varats helhet, men inte som en vetenskaplig analys. Detta skiljer sig helt klart från Marx' egen syn på sitt arbete och på kunskapsteorin i allmänhet. I detta sammanhang skiljer

Marx mellan fyra nivåer: de ekonomiska subjektens omedelbara föreställningar om sig själva och ekonomin, av särskilda ideologer utpekulerade system på grundval av dessa föreställningar, "passerad" vetenskap (dvs först och främst Ricardos arbeten, som Marx benämnde vetenskap men som passerades i och med Marx' kritik) samt positiv vetenskap (Marx' egen teori).¹²

I sin Vad bör göras? gör Lenin den strikta åtskillnaden mellan vetenskap och teori till en hörnpelare i sin politiska teori, och uppfattningen av vetenskapen har som redan sagts utgjort en vattendelare mellan leninismen och 1920-talets västerländska marxism.

6.2 Kapitalismen som det mänskligas negation

"Människorna når under historiens gång fram till kunskap om sitt görande och inser därmed motsättningen i sin existens."¹³ Den viktigaste effekten av denna historicistiska uppfattning av medvetandet är dess speciella syn på kapitalismen. Kapitalismen betraktas som det mänskligas negation. Med denna utgångspunkt blir alla de kapitalistiska samhällets institutioner uttryck för dess motsägelsefulla inre väsen. Flera alternativ öppnas därmed för historicismen. De kritiska teoretikerna kan utgå från Marx' behandling av varubegreppet i *Kapitalet* och betrakta försakligandet som kapitalismens grundläggande innebörd. Så gör Lukács. "Man skulle... (med viss rätt kanske) kunna säga, att kapitlet i *Kapitalet* om varans fetischkaraktär i sig gömmer hela den historiska materialismen, proletariats hela kunskap om sig självt och därmed om det kapitalistiska samhället (och om tidigare samhällen som etapper mot detta)." ¹⁴ En annan möjlighet är att utgå från arbetet som mänsklig aktivitet och se kapitalismen först och främst som alienation. Detta är fallet med dem som baserar sig på Marx' *Parismanuskript* från 1844.¹⁵ En tredje möjlighet väljer Adorno och Horkheimer. För dem är det utbytet som är kapitalismens "grundförhållande". Kapitalismen blir negationen till ett rättvist och lika utbyte, den åstadkommer ökad social orättvisa och skärper polariseringen mellan makt och underkastelse, välstånd och fattigdom.¹⁶

Alla dessa betraktelsesätt utsäger något viktigt om kapitalismen och de ger ett stöd i den ideologiska kampen för att nedkämpa den och ersätta den med ett socialistiskt samhälle. Marxisternas uppgifter inskränker sig emellertid inte till ideologisk kamp, och vill man använda vetenskapen som en vägledning för det politiska handlandet måste betraktelsesätten därför tillbakavisas.

De ersätter den verkliga historien med en historiefilosofisk konstruktion, "historien" som människans reifikation eller alienation eller som "upplysningens dialektik". I vetenskapen om historien är kapitalismen inte människans reifikation eller alienation utan ett specifikt produktionsätt, kännetecknat av en speciell karaktär hos produktivkrafterna och produktionsförhållandena. Kapitalismen som specifikt produktionsätt skapar förutsättningarna för klasskampen samtidigt som den är dess föremål.

¹² Marx' mest koncisa framställning av denna kunskapsteori finns i kapitlet om vulgärekonomin i del III av *Theorien über den Mehrwert*, *Werke* 26:3, (Berlin 1965), främst s. 445.

¹³ Horkheimer, *KT II*, s.161.

¹⁴ G Lukács, *Historia och klassmedvetande*, s.245-46.

¹⁵ Marcuse var en av de första som utifrån en revolutionär utgångspunkt insåg betydelsen av arbetets alienering. Se hans "Über die philosophischen Grundlagen des Wirtschaftswissenschaftlichen Arbeitsbegriffs", publicerad första gången 1933 i *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* och omtryckt i *Kultur und gesellschaft*.

¹⁶ Horkheimer, *KT II*, s.173 ff.

Mera konkret innebär den historicistiska ideologi som söker efter kapitalismens väsen att man otillbörligt reducerar de olika specifika nivåerna och institutionerna i det kapitalistiska samhället till enbart uttryck för ett och samma väsen. Detta är den kunskapsteoretiska basen för den uppfattning som i fascismen ser sanningen om liberalismen. Det mest extrema uttrycket för denna reduktionism torde vara karaktäristiken — i *Dialektik der Aufklärung* — av den formella logiken som ett uttryck för det maskinella produktionssättet.

Utan en vetenskaplig samhällsanalys kan man inte utveckla någon sammanhängande klasskampsstrategi för att störta dem. Frankfurtskolan uraktlåter inte bara att förse marxismen med några verktyg för byggandet av en sådan strategi, utan anklagar alla sådana verktyg *just för att de är verktyg*, för att de därmed skulle uttrycka en instrumentalisering av mänskliga relationer.

6.3 Negationens negation

Det hegelska begreppet ”revolutionär förändring”, uttryckt som ”negationens negation”, har spelat en stor och förödande roll i Frankfurtskolans tänkande. Främst möter vi det i uppfattningen om den ideologiska klasskampen, där det ligger till grund för det som vi hittills definierat som den intellektuella radikalismens självförstörelse. I sina försök att negera det förhärskande teoretiska och ideologiska framställningssättet, ser sig Frankfurt-skolans företrädare tvungna att ställa sig utanför vetenskapen, den konkreta samhällsanalysen och den formella logiken.

Den kritiska teorins program söker finna en arkimedisk punkt utanför samhället för att kunna dra sig ur den samhälleliga reproduktionsprocessen. På 1940-talet ansåg Horkheimer och Adorno det nödvändigt att gå ännu längre, när de formulerade sin samhällskritik enbart i filosofiska brottstycken (därför att varje sammanhängande framställning skulle återfalla i positivism).

Sökandet efter en absolut negationens negation är också skälet till att Marcuse i *Den endimensionella människan* lämnar marxismen. ”Ett försök att återge dessa kategorier deras kritiska innehåll och att förstå hur deras innebörd upphävdes av den sociala verkligheten ser från första början ut som en återgång från en teori som står i relation till politisk handling till abstrakt, spekulativt tänkande, från en kritik av politisk ekonomi till filosofi. Denna ideologiska karaktär hos kritiken är en följd av det faktum, att analysen tvingas utgå från en position ”utanför” såväl det positiva, bestående som det negativa, dvs utanför såväl de produktiva som de destruktiva tendenserna i samhället.”¹⁷ Detta teorins försök att lyfta sig själv i håret ut ur den existerande kulturen gör den inte revolutionär utan bara mer filosofisk. Samma attityd som till existerande tankeformer kommer fram i förnekandet av att den ekonomiska klasskampen kan spela en revolutionär roll i de utvecklade kapitalistiska länderna.¹⁸ Denna slutsats motsägs av det faktum att den ekonomiska klasskampen varit avgörande för arbetarnas kamp i t.ex. Italien och Frankrike under senare år. Också i de skandinaviska länderna, vilka inte kan bortförklaras som ”mindre utvecklade kapitalistiska länder”, har den ekonomiska kampens strategiska betydelse kommit till klart uttryck.

De historiska erfarenheterna av olika revolutioner visar att de inte burits upp av det absolut negativa i revolutionärernas krav utan av den beslutsamhet med vilken konkreta, omedelbara fordringar har rests i specifika historiska situationer. Praktiskt inriktade revolutionärer — Rosa Luxemburg likaväl som Lenin — har därför alltid understrukt det dialektiska sambandet mellan olika slag av klasskamp. Ingen av dem brydde sig om att söka efter den absoluta negationen.

Den leninistiska revolutionsteorin har två nyckelmoment. Det första är byggandet av en

¹⁷ Marcuse, *Den endimensionella människan*, s.29.

¹⁸ Se dens, *Människans befrielse* (Stockholm 1969), särskilt kap 3-4.

organiserad revolutionär kraft och ledning. Det andra är den revolutionära situationen. Denna kännetecknas av att olika motsättningar sammansmältes på ett sådant sätt att frågan om statsmakten ställs på dagordningen. En revolutionär situation kan uppkomma av de mest skilda och synbart banala orsaker, till och med av en parlamentarisk kris. Uppfattningen av den revolutionära situationen som en sammansmältning av olika motsättningar är inte en godtycklig förklaring i efterhand utan följer logiskt från en analys av samhället som en sammansatt formation med element som inte kan reduceras till varandra.¹⁹

Vi har redan sett att de historicistiska samhällsteorierna långt ifrån uppfattar samhället som en sammansatt struktur utan söker efter ett inre väsen som kommer till uttryck i alla dess delar. Om detta väsen är av förtryckande art kan inte omvandlingens upphov sökas innanför samhället, eftersom förtrycket kommer till uttryck i alla dettas manifestationer. Det är därför som historien för historicisterna utgör objektiveringen av ett centralt subjekt, och som den historicistiska revolutionsteorin kretsar kring sökandet efter ett utanförstående Negerande Subjekt.

Detta innebär att man betraktar arbetarklassen som inkarnationen av det kapitalistiska samhällets negation. Arbetarklassen med sin totala misär, objektet för det kapitalistiska samhällets hela förtryck, representerar kapitalismens absoluta negation och blir därmed det revolutionära subjektet. Både Lukács' *Historia och klassmedvetande* och Horkheimers *Traditionell och kritisk teori* framställer denna uppfattning av arbetarklassen.

I det så kallade välfärdssamhället råder emellertid denna totala misär och utestängdhet inte längre för arbetarklassen utan endast för rasliga minoriteter och andra utstötta. Det är just därför som Marcuse i sina senaste arbeten försöker att djupare tränga in i andra mänskliga behov än de ekonomiska, ty han hävdar att dessa nu blivit medel för integration och förtryck. Han har därför vänt sin uppmärksamhet till den "biologiska dimensionen", till livsbehov och instinkter, till "erotiska" behov i ordets vidaste mening. Härvid har han funnit ett nytt Negerande Subjekt i studentrörelsen med dess tillbakavisande av prestationsprincipen.

6.4 Marx kontra historicisterna: produktivkrafterna

I Marx' samhällsanalys, som utgör grunden för den leninistiska revolutionsteorin, är uppfattningen av proletariatet åtminstone ytligt sett delvis självmotsägande. Å ena sidan säger Marx uttryckligen att den sociala polarisering som uppstår ur arbetarklassens allt djupare misär är avgörande för den proletära revolutionen, även om denna polarisering inte nödvändigtvis tar sig uttryck i den rent materiella strandarden. Å andra sidan karaktäriserar Marx kapitalismens avgörande kris mer som en strukturell än en enkel politisk motsättning, en motsättning mellan produktivkrafternas alltmer samhälleliga och produktionsförhållandenas privata karaktär.

I detta sammanhang refererar termen "produktivkrafter" till de organisatoriskt-tekniska förhållanden under vilka produktionen bedrivs — hantverk, manufaktur, maskinindustri och automatisk processindustri är olika nivåer hos produktivkrafterna. Dessa produktivkrafter som råkar i konflikt med sin privata tillägnelse innefattar den allt viktigare vetenskapen, förbättrade kommunikationer, en hög utbildningsnivå och en internaliserad disciplin hos arbetsstyrkan. Deras effekt på arbetarklassen är inte negativ, utan de erbjuder större möjligheter till organisering och större förmåga att ersätta den kapitalistiska produktionsorganisationen med samhällelig tillägnelse och arbetarkontroll underifrån.

¹⁹ Lenins revolutionsteori utvecklas klarast i *Brev från fjärran* och "Radikalismen", *kommunismens barnsjukdom*. Oförenligheten mellan Lenins revolutionsteori och varje slags historicism illustreras tydligt av L. Althusser i [För Marx](#) (Stockholm 1968).

Det uppstår alltid direkt ur exploaterings faktum en social polarisering mellan arbetarklassen och borgarklassen. Den intensifieras av de ekonomiska kriser som alstras ur motsättningen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden tills slutligen en revolutionär situation gör den explosiv. Den marxistiska teorin har därför inget behov av att uppfatta arbetarklassen som inkarnationen av den mänskliga existensens negation. En revolutionär situation är en funktion av en sammansatt utveckling i samhällsformationen, vars olika motsättningar smälter samman i en ”brytningens enhet”, och inte av den enkla graden av välstånd eller fattigdom hos arbetarklassen.²⁰

Det är betecknande att den marxistiska uppfattningen om motsättningen mellan produktivkrafternas samhälleliga och produktionsförhållandenas privata karaktär aldrig inkorporerats i de historiciastiska tolkningarna av Marx på ett sätt, som bevarar den objektiva karaktären hos motsättningens båda sidor som strukturer i det kapitalistiska produktions sättet. För Lukács i hans *Historia och klassmedvetande* ska ”den största vikt” läggas vid frågan huruvida ”arbetarklassen, den viktigaste produktivkraften” inom den kapitalistiska produktionsordningen upplever krisen som objekt eller som subjekt.²¹ Här har analysen av revolutionens strukturella betingelser skalats bort och produktivkrafterna reducerats till arbetarklassen. Därmed blir begreppet överflödigt: det enda som riktigt betyder någonting är proletariatet och dess insikt om sin historiska uppgift, dess klassmedvetande.²²

Frankfurtskolan använder emellertid begreppet produktivkrafter på ett annat sätt. De ses som representanter för de objektiva möjligheterna till ett nytt och bättre samhälle. ”Denna idé skiljer sig från den abstrakta utopin genom det bevis på dess faktiska möjligheter som de mänskliga produktivkrafternas nuvarande nivå utgör.”²³ Men produktivkrafterna är inte del av någon strukturell motsättning — samhälleliga strukturer kontra privata — som påverkar förhållandet mellan

²⁰ Det högst summariska resonemanget antyder, att en noggrann analys av begreppen ”produktivkrafter” och ”revolutionär situation”, deras plats och implikationer i den marxist-leninistiska teorin är ett mera givande sätt att möta problemet än att huvudsakligen eller uteslutande koncentrera sig på lagen om överskottets ökande tendens och de förändringar som detta fenomen orsakar i arbetarklassens materiella villkor och ifråga om den nya medelklassens uppkomst. Denna senare typ av resonemang utvecklas i de i sig mycket viktiga uppsatserna av den amerikanske marxisten Martin Nicolaus, ”Proletariat och medelklass hos Marx: Hegeliansk koreografi och kapitalistisk dialektik”, *Zenit* 1973:5, och ”The Unknown Marx”, *New Left Review*, nr 48 (mars-april 1968). Med en sådan utgångspunkt går man miste om viktiga verktyg för klassanalysen.

En mycket viktig politisk analys av Marx, som varken har något att göra med den ”hegelianska koreografin” om negationens negation eller överskottets tillväxt som variant av sammanbrottsteorin, utgör hans bedömning av förhållandet mellan England och Irland. I ett brev av den 9 april 1870 till Meyer och Vogt, där han talar om internationalens arbete, pekar han på Englands och Irlands roll i kampen för den socialistiska revolutionen: ”Efter att i många års tid ha studerat det irländska problemet har jag kommit till den slutsatsen att det avgörande slaget mot de engelska härskande klasserna..., inte kan utdelas på engelsk mark, utan... på Irland... Irland fungerar som en högborg för den engelska jordägararistokratin... störtas den engelska aristokratin från sin maktställning på Irland, följer som en oundviklig konsekvens att den också mister sitt herravälde över det engelska folket, och detta skulle i England skapa ett lämpligt utgångsläge för en arbetarrevolution. Att besegra den engelska jordägararistokratin är på Irland ett oändligt mycket lättare företag än i England, eftersom den sociala frågan bland irländarna hittills endast kommit till uttryck i jordfrågan, som för den irländska folkmajoriteten är av så utomordentligt stor vikt — den gäller liv eller död — samtidigt som den på ett oupplösligt sätt hänger samman med den nationella frågan... England, kapitalets centralmakt, som hittills behärskat världsmarknaden, är i dagens läge det mest intressanta landet för de grupper som förbereder den proletära revolutionen; dessutom är det hittills det enda land där de materiella förutsättningarna för en sådan revolution nått en tillräcklig mognadsgrad. Det internationella arbetarförbundets viktigaste uppgift är därför att påskynda en samhällsomvälvning i detta land.” (Marx/Engels. *Selected Correspondence*, Moskva 1965, s.285 ff.)

²¹ Lukács, *Historia och klassmedvetande*, s.321.

²² Jfr Korsch, *Karl Marx*, (Frankfurt 1967), som innehåller en mycket utstuderad analys men där det dock saknas en undersökning av den strukturella motsättningen.

²³ Horkheimer, *KT II*, s.168.

klasserna, utan ses som det stadium i människans utveckling som gör det möjligt för det Negerande Subjektet att befria människans villkor från fattigdom och elände.²⁴

Det är i denna mening som produktivkrafterna är ”neutrala”, ett råmaterial av möjligheter. Senare förnekas denna neutralitet: från ett råmaterial av möjligheter blir teknologin ett medel till förtryck. Men i ingetdera fallet sätts produktivkrafterna in i sitt marxistiska, strukturella sammanhang; det är detta som gör den senare Marcuses reflexioner över teknologin så abstrakta. Analysen avlägsnar sig från varje positivt identifierande av den kapitalistiska samhällsformationens strukturer eller av de krafter inom denna formation som kunde förändra den. Från marxistisk vetenskap och politik till filosofi som surrogatvetenskap och surrogatpolitik.

Också när det framstår som förankrat i samhällsstrukturen är det Negerande Subjektet ett filosofiskt begrepp. Som redan anförts påpekade Révai i sin recension av *Historia och klassmedvetande*, att ”arbetarklassens objektiva möjliga medvetande” bara var Lukács’ substitut för den hegelska Anden. I Frankfurtskolan har denna politikens reduktion till filosofi blivit klart uttalad.

6.5 Teoretisk vänsterism

Vi har i avsnitt 2.2 ovan visat att den västerländska marxismen och särskilt den strömning som den unge Lukács och Korsch var del av, uppstod som en vänstertendens inom den väst- och centraleuropeiska kommunistiska rörelsen. Vi har upprepade gånger observerat att Frankfurtskolan fortsatte på den teoretiska väg som öppnats av *Historia och klassmedvetande*, till vilken vi skulle kunna lägga Korsch’s *Marxism och filosofi*, även om uppmärksamheten här koncentreras till Lukács’ arbete.

Om vi vill lokalisera Frankfurtskolan politiskt, dvs i dess historiska relation till arbetarrörelsen, hur svag och indirekt denna förbindelse än var i praktiken, måste den betraktas som en rörelse med ursprungliga vänstertendenser. Men vi återfinner i den kritiska teorin inte den ”offensiva strategin” hos vänsterrörelser inom den tidiga tyska kommunismen. Det handlar om en vänstertendens som uttrycker sig negativt, en rent teoretisk vänsterism. Under och efter kriget stänger man i stället in sig i en stum individualism med en växande yttre anpassning. I den revolutionära studentrörelsen finner vi sedan på nytt denna vänstertendens i Herbert Marcuses arbeten och inflytande; han är nu den ende kvardröjande representanten för den klassiska Frankfurtskolan.

Vänsterismen kännetecknas av en reduktionism. Kommunismens barnsjukdom bestod i att man återförde revolutionens komplicerade taktiska och strategiska problem till den fulla omedelbarheten hos en enda segerrik revolutionär omvälvning. I sina yttersta konsekvenser leder denna inställning till en punkt, där marxismen som vetenskaplig teori om samhället och politiken som en av den marxistiska vetenskapen vägledd konst reduceras till en trofast och modig revolutionär hållning.

Hos Frankfurtskolan finner vi samma slags reduktionism, även om det handlar om en dubbel reduktion av vetenskap och politik till filosofi. Den första reduktionen är uppenbar i den teori som Horkheimer och Adorno framlägger om fascismen och den finns även, om än inte så iögonenfallande, i Marcuses analys av den avancerade kapitalismen i *Den endimensionella människan*, där det i stället för en vetenskaplig analys av en historisk konjunktur träder en filosofisk kritik av kapitalismens väsen. Den andra reduktionen uppstår ur uppfattningen om den revolutionära politiska teorin, där den revolutionära agenten uppfattas som ett Negerande Subjekt, vilket inte kan lokaliseras till någon samhällsrelig verklighet och därför måste inskränkas

²⁴ Se Horkheimers uppsats ”Geschichte und Psychologie”, *ZfS*, 1932, s.17, där den strukturella motsättningen ersätts med ”kontrasten mellan de mänskliga krafterna och samhällsstrukturen”.

till filosofin, tolkad som den samhällsliga verklighetens motsats.

6.6 Antikapitalistisk reaktion och socialistisk revolution

Frankfurtskolan har sedan sin start producerat fler arbeten och spämt över ett vidare fält av ämnen (av vilka många inte kan behandlas i denna korta studie) än någon annan jämförbar grupp av teoretiker. Dess inflytande är i dag troligen större än vad det någonsin har varit. Ändå har som vi sett den problematik som ligger till grund för dess tänkande centrala och ödesdigra svagheter. Vilken allmän bedömning kan vi göra av skolans historiska insats?

Frankfurtskolans teoretiker tillhörde en akademisk intelligentsia med högborgerlig bakgrund. Den nådde intellektuell mognad i en period som präglades av arbetarklassens internationella nederlag, och de avsnördes från det egna landets arbetarklass genom den nazistiska kontrarevolutionen. Som för alla medlemmar av borgarklassen var det en häftig reaktion mot det kapitalistiska förtrycket och den kapitalistiska ideologins hycklande förnekelse av detta förtryck som orsakade deras inträde i det revolutionära lägret. Reaktionen tog sig formen av ett direkt fördömande av den borgerliga ideologins alla patentmediciner och i synnerhet av den ekonomiska ideologin om det fria och jämlika bytet. Men just som de intog dessa positioner antog det kapitalistiska systemet i och med det nazistiska maktövertagandet den politiska formen av en dittills oöverträffad monstrositet. Denna politiska apparat var även ett direkt hot mot dem själva och deras familjer.

Resultatet blev att den initiala attityden av reaktion frystes i stället för att utvecklas till en vetenskaplig analys och ett deltagande i den revolutionära politiska praktiken. Behärskad politisk analys föreföll moraliskt omöjlig; en objektiv vetenskaplig beskrivning av nazismen tycktes innebära en försoning med den, därför att den inte fördömdes i varje mening: i de mörka tiderna är det så att "en slät panna tyder på ett hårt hjärta" (Brecht, *An die Nachgeborenen*). När till förvåning för de flesta i Frankfurtskolan monstret tillintetgjordes och nazismen besegrades, hade denna attityd blivit alltför fixerad, för att de skulle kunna ta steget från filosofisk reaktion till vetenskap och politik.

Fram till i dag har Frankfurtskolans tänkande inte utvecklats utöver reflexionen över dess teoretikers reaktion mot kapitalismen till en teori över objektet för denna reaktion och till en politisk praktik för att omvandla detta objekt.²⁵ Den har emellertid kunnat utveckla en kraftfull och välartikulerad antikapitalistisk ideologi, och detta måste räknas till dess meriter. Den har bidragit till återerövrandet av den dimension i Marx' tänkande som handlar om arbetets och de mänskliga relationernas kvalitativa aspekter i det kapitalistiska samhället. Som en av skolans strängaste kritiker, Lucio Colletti, har betonat har varken den Andra internationalen eller Komintern bevarat denna dimension. Den avgörande innovatören var här Lukács, men Frankfurtskolan har tillsammans med Wilhelm Reich spelat en nästan jämbördig pionjärroll genom att berika dessa idéer med den psykoanalytiska dimensionen. Skolan har även åstadkommit en rad ofta briljanta och inträngande analyser av den borgerliga kulturen, där Adorno varit den främsta bidragsgivaren.

Det är för övrigt frankfurtteorins funktion som utvecklad reflexion av en antikapitalistisk reaktion som förklarar skolans överlevande. Kombinationen av institutionell kontinuitet och frysningen av en gemensam attityd genom det nazistiska traumat har bevarat den och dess grundläggande idéer trots alla de gångna fyrtio årens förändringar. Därmed kunde den plötsligt återuppstå som något av ett magiskt föregripande av studentrörelsen; spontant upptäcktes samma teman under 1960-

²⁵ Jürgen Habermas och några av hans lärjungar har gjort ett par försök i denna riktning, försök som från en teoretisk utgångspunkt är uttalat revisionistiska och från empirisk helt otillfredsställande. Jfr kapitlet om Habermas nedan.

talet inte bara av en grupp intellektuella utan av ett brett samhällsskikt.

Den politiska situationen under 1960-talets andra hälft uppvisar vissa likheter med den ur vilken den västerländska marxismens vänsterströmning uppstod. Det finns exempel på revolutioner på annat håll — Kuba, Vietnam och Kina har trätt i Rysslands ställe — och likaså återuppstår den falska, subjektiva omedelbarheten av en revolution på hemmaplan och nödvändigheten av en definitiv brytning med en solid reformistisk och revisionistisk tradition.

Samtidigt är studentrevolutionären i dag en ung rekryt ur borgarklassen eller småbourgeoisin som kommit till insikt om imperialismens förtryckande och mordiska natur. Han eller hon har revolterat. På grund av sin speciella historiska erfarenhet, på grund av den chock som nazismen innebar, har Frankfurtskolan bevarat sin attityd av antikapitalistisk avsky i kristalliserade fragment, aforismer och bilder. Härav den enorma attraktion som dess arbete fortfarande utövar på dem som undergår samma process.

Vi får emellertid hoppas att dessa inte kommer att dela frankfurteoretikernas öde. Det är nödvändigt gå vidare från upptäckten av kapitalismens fasor till ett försök att förstå den vetenskapligt och att förena sig med massorna för att störta den. Om detta inte kan uppnås, kommer Frankfurtskolan eller någon ny anglosaxisk, italiensk, fransk eller skandinavisk utlöpare av den att ha fyrtio nya år av paralyserad avsky och steril intellektuell virtuositet framför sig.

7. Jürgen Habermas: från den förtegnade ortodoxin till den engagerade revisionismen

Utanför Västtyskland har intresset för frankfurtfilosofin och sociologen Jürgen Habermas” arbeten främst varit förbundet med de ansträngningar som görs vid universiteten att åstadkomma en kritik av och ett alternativ till det borgerliga samhällstänkandet. Detta är avgjort en viktig fråga. Den borgerliga ideologin har förlorat sitt inflytande över en betydande del av studenterna. Den spontana aktivismens dagar tycks i huvudsak och för tillfället vara förbi. Ett snabbt växande antal ungdomar börjar vid universiteten och går upp i sina studier. Bortsett från några isolerade undantag finns det ingenstans någon stark och livaktig marxistisk tradition som dessa nya radikala intellektuella kan ty sig till. I dagens hårt amerikaniserade tyska förbundsrepublik till exempel har fascismen och efterkrigstidens restauration orsakat ett djupt brott med det Tyskland som en gång varit centrum för den marxistiska arbetarrörelsen, (och inte bara under Andra Internationalen utan också i Komintern, efter Sovjetunionen). I Skandinavien och de anglosaxiska länderna har det om man bortser från ett litet antal begåvade individer aldrig funnits någon verklig marxistisk tradition. Det existerar ett utbrett behov av en teori om de utvecklade kapitalistiska samhällena, och det finns ett starkt intresse för en sådan teori.

Från dessa utgångspunkter betraktas Habermas utanför Tyskland, och så ungefär uppfattades år 1968 i Skandinavien hans och andras liknande idéer. Mindre extrem, negativ och utopisk än Marcuse och uppenbarligen sysselsatt med frågor av stor vikt för de radikala studenterna: den förmenta vetenskapligheten hos det borgerliga samhällstänkandet och dess metodologi, konstruerandet av en alternativ teori och forskningsmetod.

Habermas” installationsföreläsning som professor i filosofi och sociologi i Frankfurt är en nyckeltext både när man vill fastställa hans utgångspunkter i Horkheimers idéer och de skillnader som uppstått i mellantiden. Den har titeln *Erkenntnis und Interesse* (Kunskap och intresse)¹ och inbjuder till jämförelse med den klassiska frankfurtskolans manifest, Horkheimers *Traditionell och kritisk teori*,² vilken enligt Habermas ”ligger till grund för” hans föreläsning.³ Den klassiska kritiska teorin diskuteras emellertid knappast alls, och det vore omöjligt att utifrån föreläsningen få reda på vad den går ut på.

För Horkheimer var den kritiska teorin lika med marxism, om än i en högst speciell tolkning. I Habermas” text är Marx och Engels överhuvud taget inte ens antydda (undantagandes en negativ hänvisning till ”sovjetmarxismen”). Utgångspunkterna är i stället Schelling, den grekiska filosofins ursprung, Husserl och Adornos kritik av denne samt sådana samtida hermeneutiska filosofer som Apel och Gadamer. Hos Horkheimer var den kritiska teorin åtminstone i princip förankrad i den revolutionära arbetarklassen. I Habermas” akademiska högtidstal ryms inga arbetare och än mindre något revolutionärt proletariat. Det ”emancipatoriska intresse” (med Habermas” uttryck) som Horkheimer låter sig ledas av och som denne betraktade som den kritiska teoretikerns ”enda sysselsättning” var ”att påskynda en utveckling som ska föra till ett samhälle utan utsugning”.⁴ Det var i sammanhanget helt klart att denna utveckling var den proletära socialistiska revolutionen. Det som kommer ut av Habermas” emancipatoriska intresse

¹ Denna föreläsning får inte förväxlas med boken *Erkenntnis und Interesse*, (Frankfurt 1968). Den senare kommer hädanefter att anföras som *EI*. Den förra ingår i en samling Habermasuppsatser med titeln *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"* (TWI), Frankfurt 1968), s.146 ff.

² Max Horkheimer, *Traditionelle und Kritische Theorie*.

³ *EI I*, s.147 n.

⁴ Horkheimer, *KT II*, s.274.

är endast ”självreflektion”.⁵

Habermas föremål är kunskapsteorin, teorin om vetandets förutsättningar. Han driver tesen att kunskapsteorin sedan mitten av 1800-talet ersatts av vetenskapsteorin. Referensramen är inte längre ett vetande subjekt utan system av vetenskapliga utsagor och procedurer. Habermas” mål är att överbrygga gapet mellan traditionerna kunskapsteori och kunskapskritik.⁶ Han kommer fram till att ”en radikaliserad kunskapskritik kan i sista hand endast åstadkommas i form av en rekonstruktion av (människo)-släktets historia”.⁷ Denna uppfattning bygger på den hegelska tanken om släktets historia som en bildningsprocess, en process av formande eller utbildning i vilken släktet konstituerar sig. Förbindelsen mellan historiefilosofin och kunskapsteorin ombesörjs genom begreppet ”intresse” eller mera exakt ”kunskapsledande intresse”.⁸ ”Intresse kallar jag de grundläggande orienteringar som bestämmer de avgörande och grundläggande betingelserna för det mänskliga släktets reproduktionsmöjligheter och självkonstituering.”⁹ Dessa intressen fastlägger ”den möjliga objektivitetens villkor” för olika vetenskaper (i en allmän och vid betydelse av ordet vetenskap).¹⁰

Habermas skiljer mellan tre sådana ”kunskapsledande intressen”: tekniska — ”anpassning till tekniska dispositioner”, praktiska — ”anpassning till det praktiska livets ordning” och emancipatoriska — inriktade mot ”frigörelse från naturens begränsningar”. De svarar mot eller leder till tre typer av vetenskap: den empiriskt-analytiska, den historiskt-hermeneutiska och den kritiska. Dessa intressen och de vetenskaper som följer av dem utvecklas i de tre ”medier” genom vilka det mänskliga släktets samhällliga liv framträder: arbete, språk och makt (*Herrschaft*).¹¹

”Dessa synpunkter /varifrån vi med nödvändighet transcendentalt uppfattar verkligheten/ härrör ur intressesammanhanget hos ett släkte, som ända från början är bundet till bestämda medier för sitt samhällliga liv: till arbete, språk och makt. Människosläktet säkrar sin existens i ett system av samhälligt arbete och våldsamt självhävdelse; genom en traditionsförmedlad samlevnad i umgängesspråklig kommunikation; och befäster slutligen med hjälp av jag-identiteter på nytt den enskildes medvetande i förhållande till gruppens normer på varje stadium av individualiseringsprocessen. Så förhåller sig de kunskapsledande intressena till funktionerna hos ett ego som i inlärningsprocesser anpassar sig till det yttre livets betingelser, som genom bildningsprocesser fostras i den samhällliga omgivningens komplex av kommunikationer och som upprättar en identitet i konflikten mellan instinktiva behov och samhälligt givna begränsningar.”¹²

De kritiska vetenskaperna har naturligtvis en särskild plats i denna tredubbla treenighet av intressen, medier och vetenskaper. Deras medieförankring, makten, ”herraväldet”, är vid första påseende rätt oklar. Termen *Herrschaft* innesluter (månända förvånande) rollinläringens och personlighetsbildningens socialpsykologiska processer. I Hegels ”sedlighetens dialektik” (*Sittlichkeit*) uppfylls dessa funktioner av familjen. I senare formuleringar har Habermas själv sammanfört termen — tillsammans med symbolsfären — till begreppet ”interaktion”.¹³ Han fattar sedan makt (*Herrschaft*) som ”förvrängd kommunikation”, ett begrepp som han härlett från

⁵ *EI I*, s.159 (men även *TWI*, s.159).

⁶ Se framför allt *EI* och hans översikt i ”Zur Logik der Sozialwissenschaften”, *Philosophische Rundschau*, 1967, Beiheft 5. För en marxistisk position i detta ämne i direkt opposition till Habermas se L Althusser, [För Marx](#).

⁷ *EI II*, s.84 ff.

⁸ *Ibid.* s.243.

⁹ *Ibid.* s.242. Begreppet går tillbaka till Kant och Fichte.

¹⁰ *TWI*, s.160.

¹¹ *Ibid.* s.155 ff.

¹² *Ibid.* s.162 ff.

¹³ Se uppsatsen ”Arbeit und Interaktion: Bemerkungen zu Hegels Jenenser 'Philosophie des Geistes' ” i *TWI*, s.9 ff.

Freud.¹⁴ Med andra ord, den kritiska vetenskapen och det emancipatoriska intresset förbinds med en liknande teori om social handling som hos Max Weber och Talcott Parsons, dvs med handlingar styrda av förväntningar om hur den Andre kommer att reagera på Jagets handling.¹⁵

Vi förstår nu kritikens uppgift: ”De systematiska *handlingsvetenskaperna*, dvs ekonomi, sociologi och statsvetenskap, har som mål att producera nomologisk kunskap (kunskap om lagbundenheter), i likhet med de empiriska vetenskaperna. Den kritiska samhällsvetenskapen beklagar naturligtvis inte detta.

Dess uppgift är emellertid att utöver detta fastslå när teoretiska utsagor uttrycker invarianta lagbundenheter i det sociala handlandet, och när de uttrycker ideologiskt frusna men i princip föränderliga beroenderelationer.”

Och dess grundläggande anspråk: ”I detta fall utgår ideologikritiken liksom psykoanalysen från det faktum, att informationen om det komplex av lagar som styr medvetandet hos de berörde i sig utlöser en reflexionsprocess; just därför är det möjligt att förändra de icke reflekterande medvetandestadier som tillhör initialförutsättningarna för dessa lagar... Den metodologiska ram som bestämmer giltigheten hos denna kategori av kritiska utsagor behöver begreppet *självreflektion*. Det senare frigör subjektet från beroendet av hypostaserade krafter. Självreflektionen bestäms av ett emancipatoriskt kunskapsledande intresse. Den kritiskt inriktade vetenskapen delar den med filosofin.”¹⁶

Och dess metod, den immanenta kritiken: ”Den kritiska sociologin igenkänner det som en gång avsågs i det som i dag förverkligats och faktiskt blivit uppnått. Den tar de existerande förhållandena på orden, ty även om dessa ord är utopiska fastslår de, realistiskt uppfattade, vad det existerande *inte* är.”¹⁷ Den psykoanalytiska situationen påstås utgöra exempel på en sådan kritisk process.¹⁸

Horkheimers idéer har blivit drastiskt reviderade. Han uppfattade skiljelinjen mellan traditionell och kritisk teori väsentligen i sociologiska termer; hans kriterium var huruvida teorin bidrog till samhällets reproduktion eller omstörtande. Habermas” kriterium är ontologiskt och knyter an till en spekulativ uppfattning om människan som härletts från Hegels Jenaföreläsningar.¹⁹ Den klassiska kritiska teorin var sociologiskt bestämd i ett annat avseende: hur tunna och bräckliga de faktiska förbindelserna än må ha varit, var den knuten till en bestämd social kraft, till arbetarklassen. Habermas” teori är enbart förbunden med hans egna föreställningar om det mänskliga jagets ”funktioner” Detta formuleras klarare i en annan artikel: ”Reflektionen... måste gå utöver ett historiskt bestämt klassintresse och frilägga intressesammanhanget hos ett i sig självt konstituerande släkte.”²⁰

Trots dessa grundläggande förändringar, vilkas effekter jag kommer att analysera utförligare nedan, härstammar emellertid mycket av Habermas” tänkande från eller sammanfaller med den klassiska Frankfurtskolans idéer. Den hermeneutiska inriktningen och tonvikten på inter-

¹⁴ *EI*, s.341 ff, och ”Towards a Theory of Communicative Competence” i H P Dreitzel (red), *Recent Sociology* (Number Two), (*ITCC*) (London 1970), s.114 ff.

¹⁵ Jfr M Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft I* (Tübingen 1925), s.1 ff, och Talcott Parsons m fl *Towards a General Theory of Action*, (Cambridge, Mass. 1951).

¹⁶ *TWI*, s.158 ff.

¹⁷ J Habermas, ”Kritische und konservative Aufgaben der Soziologie” i hans artikelsamling *Theorie und Praxis (TP)*, (andra uppl. Berlin och Neuwied 1967), s. 215-30, särskilt s. 229.

¹⁸ *EI*, kap.10-12.

¹⁹ Jfr not 13.

²⁰ *TWI*, s. 91.

subjektivitet undanskymmer demarkationslinjen mellan vetenskaplig teori och intersubjektiv vardagsförståelse i ett språkligt-kulturellt sammanhang. Detta undanskymmande är en förutsättning för påståendet, att kritik och överskridande av en vetenskaplig teori eller en förment vetenskaplig utsaga kan återföras till en ideologikritisk process, en uppfattning som Habermas delar med Horkheimer, Adorno och Marcuse, och liksom hos den äldre generationen av frankfurtteoretiker framstår de härav uppkomna misstagen tydligast i tolkningen av Marx och Freud och i försöken att försona de båda.

Freud har blivit läst och tolkad på många sätt. Två återfinns i Habermas' arbeten. Ett är hermeneutiskt. Det utgår från den kliniska situationen, dialogen mellan analytikern och analysanden, och betraktar terapin som en process av självreflexion hos analysanden (och eventuellt även hos analytikern). Det andra är kritiskt. Det koncentrerar sig på Freuds metapsykologiska arbeten, hans böcker om kulturen och framställningen av människornas kulturella utveckling som en repression av mänskliga instinkter.²¹

Vilket värde dessa tolkningar än kan ha i den allmänna kulturdebatten, har de ingenting att göra i en diskussion om vetenskapsteori. Det är emellertid i detta sammanhang som Habermas inför dem. De beslöjar det som gör Freud till någonting mer än samtalsterapeut och kulturfilosof, detta "mer" som får hermeneutiker och kulturfilosofer att gå till Freud för att finna kunskapsteoretiska argument. Dessa tolkningar ger exempel på vad den store franske vetenskapsteoretikern Gaston Bachelard fördömt som ett filosofernas parasitära bruk av vetenskapen för sina egna syften.²²

I Habermas' tolkning är psykoanalysens kärnpunkt en teori om språkligt misslyckande, om en systematiskt förvrängd kommunikation — med exempel som drömmar, vardagliga felsägningar, neurotiska och psykotiska symptom samt "den dolda patologin hos det kollektiva beteendet och hos hela sociala system".²³ Som förvrängd kommunikation kännetecknas de neurotiska symptomen av avvikande språkliga regler, tvångsmässig upprepning och diskrepans mellan kommunikationsnivåer, vilket sammantaget får den drabbade att anta ett privat språk.

Detta bottenar i en förmåga från barndomen att lösa en konflikt, vars föremål barnet och den vuxne utestängt från öppen kommunikation genom avsymbolisering och symptombildning. I överföringsförhållandet mellan analytikern och analysanden återskapas dessa ursprungliga scener. Detta återuppförande gör det möjligt för analytikern att reflektera symptomet, att förstå hur det vuxit fram och därmed göra konfliktens ursprungliga objekt till föremål för öppen artikulering.

Detta kan tyckas ligga nära Lacans läsning av Freud. Den delar betoningen av psykoanalysens språkliga element och ser som behandlingens mål att transformera ett "tomt tal" till ett "fullt tal". Denna likhet är emellertid ytlig. För Habermas behöver de omedvetna processerna tillgripas endast när det gäller att förklara patologisk pseudokommunikation (betecknande nog refererar han bara till Freuds senare topografi med det, jag och överjag och inte till det medvetna kontra det omedvetna), medan den normala sociala kommunikationen och intersubjektiviteten betraktas som självklara. Och denna normala och önskvärda genomskinlighet utsträcks till det sociala systemet som har att "socioanalyseras" av den kritiske samhällsvetaren.

I Lacans läsning är däremot det omedvetna just något som det patologiska och det normala har

²¹ Habermas' tolkning av Freud hänger samman med den förra tolkningen men innehåller båda. Se nedan samt *EI*, kap.10-12 och *TTCC*.

²² Detta tema är centralt i hela Bachelards arbete. Jfr Dominique Lecourt, *L'épistémologie historique de Gaston Bachelard*, (Paris (1969).

²³ *TTCC*, s.117 f.

gemensamt; det är allestädes närvarande (och allestädes frånvarande). Det omedvetna är dessutom inte något som bara ligger under våra vardagsbegrepp och ger dem en passande tolkning. Det är ett vetenskapligt begrepp, och dess upptäckt innebär en omformning av vardagsbegrepp till begrepp inom den psykoanalytiska teorin. Så är exempelvis fallet med ett av de allra mest centrala begreppen i den analytiska teorin, sexualitetsbegreppet. En stor del av konstruktionen av psykoanalysen som vetenskap bestod just i en radikalt ny definition av begreppet sexualitet.²⁴

Habermas' tillflykt till Freud är sålunda ett försök att som neurotiska symptom bortförklara fenomen som inte passar in i schemat med den intersubjektiva kommunikationens transcendens. Det upphämtade begreppet "förvrängd kommunikation" används sedan för att kritisera och reformera sociala system så att deras "omedvetna" aspekter ska kunna elimineras. Inget kan ligga längre bort från en vetenskaplig läsning av Freud.

Implikationerna av Habermas' program för den kritiska samhällsvetenskapen blir kanske ännu tydligare när vi övergår till Marx. Habermas reducerar Marx till ideologikritiker. "Kritiken av den politiska ekonomin var enligt Marx helt enkelt teorin om det borgerliga samhället som ideologikritik. Men när ideologin om det rättvisa bytet faller sönder, kan maktsystemet inte omedelbart kritiseras som produktionsförhållanden."²⁵ I själva verket nöjde sig Marx inte med att "kritisera" den borgerliga ideologin, dvs att demonstrera kontrasten mellan dess påståenden och verkligheten. Kapitalet är inte någon immanent kritik av liberalismen i så fall vore boken av föga intresse idag. Det är ett arbete som grundlägger en ny vetenskap, en vetenskap om historien. I det konstruerar Marx ett nytt ekonomibegrepp. Ekonomin är inte en effekt av mänskliga "benägenheter" — varken Smiths "benägenhet att handla, byta och ackordera" eller Keynes' konsumtionsbenägenhet utan en "region" i en komplex samhällsstruktur, en region definierad av begreppen produktivkrafter och produktionsförhållanden.²⁶

Det är notabelt att Marx i Habermas' tolkning och föreställning om den kritiska teorin i grunden representerar samma typ av kapitalismkritik som den som Marx och Engels fann och angrep hos de utopiska socialisterna, Proudhon, Saint-Simon, Fourier och Owen.²⁷ Dessa hade kritiserat det borgerliga samhället utifrån dess egna ideal och format sina utopier efter samma linjer. Marx och Engels visade att de borgerliga idealen — den borgerliga uppfattningen av rättvisa, frihet osv. — i grunden inte motsade det borgerliga samhällets verkliga sätt att fungera, utan tvärtom var uttryck för det. En immanent kritik som Fouriers kunde avslöja hyckleriet hos de flesta borgerliga ideologer. Marx' och Engels' vetenskapliga socialism framhöll emellertid nödvändigheten av ett annat *mål* för socialismen än utopisternas — inte t.ex. Proudhons samhälle av rättvist byte eller Fouriers "falangstärer" — utan proletariats diktatur och kommunismen. Den påvisade också andra *förutsättningar* för socialismen — strukturella konflikter mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden — i den kapitalistiska ekonomin. För det tredje visade den vetenskapliga socialismen på nya *medel*: klasskampen, det revolutionära partiet och den proletära revolutionen.

Freud och Marx dröjde sig inte kvar som "kritiker" i den psykologiska och ekonomiska debattens etablerade domäner. De påvisade det sterila i dessa domäner, övergav dem och öppnade nya. Och vår uppgift i dag är inte att vara det borgerliga samhällstänkandets kritiska samvete utan att bryta med det. Den är inte att bygga upp en "kritisk samhällsvetenskap", i fredlig och parasitär samexistens med det traditionella ideologiska utbudet, utan att tillbakavisa dess förmenta

²⁴ Se Sigmund Freud, *Three Essays on the Theory of Sexuality* i Standard Edition, VII, (London 1953).

²⁵ *TWI*, s.25, kursiv borttagen.

²⁶ Se L Althusser, "Marx' ofantliga teoretiska revolution" Althusser/ Balibar, *Att läsa Kapitalet*.

²⁷ Se K Marx, *Filosofins elände* och F Engels, *Anti-Dühring*

vetenskaplighet och slå in på den väg för vetenskapen som röjts av Marx.²⁸

Kritiken mot ideologikritiken kan med samma styrka appliceras på Horkheimers, Adornos och Marcuses skrifter. Men det står klart att Habermas' revision av marxismen är långt radikalare än hans föregångares. Den livlina till den klassiska marxismen som Frankfurtskolans grundare noga höll fast vid också under sina säregnaste utflykter har Habermas medvetet skurit av. Skälen till denna kapning ska diskuteras nedan. För ögonblicket ska vi koncentrera oss på dess följder för hans egen position: Habermas har tvingats att konstruera ett eget alternativ till marxismen.

Habermas förkastar begreppen produktivkrafter och produktionsförhållanden och ersätter dem med begreppen arbete och interaktion. Den uttalade motiveringen för detta utbyte är att de senare är mer allmänna — de förra är förknippade med antaganden om den liberala kapitalismen som inte längre håller.²⁹ Denna uttryckliga revision härrör från en mera grundläggande sådan, som omvandlar Marx' vetenskapliga innovation till en historiefilosofi modellerad efter Hegels sedlighetens dialektik.³⁰

I den marxistiska vetenskapen hänför sig en historisk och social vetenskap om produktionsätt, produktivkrafter och produktionsförhållanden till objektiva ekonomiska strukturer. Produktivkrafternas nivå konstituerar produktionens tekniskt-organisatoriska mönster sådant det kommer till uttryck i hantverk, maskinindustri, processindustri, olika kommunikationsmedel osv. Produktionsförhållandena hänför sig varken till juridiskt ägande eller faktiskt förfogande (i inget av dessa avseenden kan kapitalet sägas utgöra ett produktionsförhållande). De hänför sig till det sätt — specifikt för varje produktionsätt — på vilket merarbetet utsugs från de omedelbara producenterna. De bestämmer relationen mellan dessa och dem som tillägnar sig merarbetet, mellan slaven och slavägaren eller mellan lönearbetaren och kapitalisten. De bestämmer produktionens mål — konsumtion, försäljning på en marknad, profit. De bestämmer situationen och villkoren för det omedelbara arbetet — om det är relativt självständigt som i den tributpliktiga byn, eller hårt kontrollerat av kapitalisten och hans underhuggare, samt relationen mellan nödvändigt arbete och merarbete, — åtskilda i tid och rum eller inte.³¹

Sådana begrepp är av föga nytta för historiefilosofen som är ute efter att konstruera en filosofi för människosläktets självförverkligande.³² Habermas har stannat vid tankarna i Marx' ungdomsmanuskript och utvecklar föreställningen om det mänskliga släktets självförverkligande i arbetet,

²⁸ En stor och nödvändig del av kampen mot den borgerliga ideologin är inte att utpeka "ideologiskt frusna men i princip transformerbara beroenderelationer" utan tvärtom att avslöja deterministiska mönster bakom ideologins voluntaristiska illusioner. Den borgerliga staten är en objektiv struktur i det borgerliga samhället som rent materiellt måste "krossas" av den proletära revolutionen. Den är vare sig ett neutralt verktyg i händerna på parlamentsmajoriteten eller något blott och bart "ideologiskt fruset". Detsamma gäller för t.ex. imperialismen. Det bör kanske tilläggas att terrängskiftet berör den grundläggande teoretiska problematiken, inte bara som en enkel ringaktning av vad som frambringas av den akademiska samhällsforskningen (av vilket mycket är värdefullt i det ena eller andra avseendet), och att vägen till ett vetenskapligt samhällsstudium innebär en ständig kamp mot den förhärskande ideologin.

²⁹ *TWI*, s.92.

³⁰ *Sittlichkeit* — *EI*, kap. 2 och 3.

³¹ Till de viktigaste utgångspunkterna för dessa begrepp hör Kapitalet, band I, kap. 7 och 12-15 samt band III, kap. 47, 48 och 51. Två startpunkter ger distinktionerna i I, kap. 7 mellan arbetsprocessen och den värdeskapande processen, som uttyds i kap. 12-15, och genom definitionen av ett produktionsätts *differentia specifica* i III, kap. 47 om jordröntans uppkomst. Jag har själv försökt att systematisera och tillämpa dessa nyckelbegrepp i *Klasser och ekonomiska system* (Staffanstorp 1971) och i *Science, Class and Society* (London 1976). Marx' analys visade att den industriella arbetsprocessen i motsats till hantverksproduktionen innesluter en objektiv, teknisk underkastelse av arbetaren. Marx trodde därför inte på någon teknologins "neutralitet".

³² Härav Habermas' angrepp på Marx i *EI*. Habermas' filosofi om arbete och interaktion utvecklas i *TWI*, s.9-103.

om arbetet som den materiella syntesen av människan och naturen.³³ På den moderna sociologins språk: arbete täcker in allt rationellt instrumentellt (zweckrational) handlande. Det är inom detta allmänna subsystem som produktionsfaktorererna (Habermas' begrepp för Marx' produktivkrafter) har utvecklats. Här uppstår emellertid en svårighet för historiefilosofin. Om, som Marx implicerar, också produktionsförhållandena är ekonomiska begrepp, inskränks all mänsklig aktivitet till arbete, dvs till instrumentellt handlande. Därför måste Marx ha fel. Ty samtidigt som han inneslöt produktionsförhållandena i produktionssättet, observerade han även existensen av en *institutionell ram* för arbetsprocessen, en klass' herravälde över en annan, och ett slags *kommunikationsaktivitet* i klasskampen. Dessa begrepp framkom ur hans materiella undersökningar. Den sålunda implicerade motsättningen mellan Marx' begrepp och hans teoretiska slutsatser hänför Habermas till hans kunskapssteoretiska missuppfattning av den historiska materialismen som en naturvetenskap och inte som en *kritik*. Habermas ersätter begreppet produktionsförhållanden med ett begrepp som tar fasta på denna ”samhällets institutionella ram”, begreppet ”symboliskt förmedlad interaktion”.³⁴

Det är tydligt att denna dubbla revision — av en vetenskaplig teori till en spekulativ ”släkteshistoria” och av två marxistiska nyckelbegrepp — gör ett betydande våld på författaren till *Kapitalet*. Vad är mer att säga därom på detta begränsade utrymme?³⁵ Ett första resultat av Habermas' operationer är att han berövar samhällsanalysen viktiga verktyg. Hans ersättande av begreppet ”produktionsförhållanden” med ”interaktion” understryker bara betydelsen av normer, kulturtradition och symbolkommunikation. Det nya begreppet svarar mot det ideologiska system som varje samhälle innehåller — vilket Marx upptäckte, även om han aldrig skrev något motstycke till *Kapitalet* om det. Marx var även medveten om en annan icke-ekonomisk struktur, för vars analys han kom med viktiga om än fragmentariska bidrag — den politiskt-juridiska strukturen, staten. I Habermas' schema delas staten mellan subsystemet arbete å ena sidan och interaktionen och kommunikationsrelationerna å den andra.

Borttagandet av begreppet produktionsförhållanden utplånar också de relationer som bestämmer det mänskliga handlandet utan att vara normer (eller tekniska regler), även om de kanske fungerar via normativa sanktioner. Ingen norm i vårt kapitalistiska samhälle slår fast att befolkningen ska delas i två huvudklasser, borgarklassen och proletariatet. Detta är emellertid en av de viktigaste aspekterna på de institutionella ramarna för livet i det kapitalistiska samhället, en som bestämmer mönstret för det ”fria yrkesvalet” och fördelningsmekanismerna. Direktörsideologin uppmanar oss att tro, att anställda direktörer styrs av andra normer än de gamla företagen och detta är inte otroligt, men det bevisar inte att den kapitalistiska ekonomin skulle ha försvunnit. Produktionsförhållandena har inte ändrats.³⁶

På samma sätt uppmärksammar begreppet produktivkrafter den komplexa materiella strukturen hos arbetsprocessen — relationen mellan arbetaren, arbetsmedlen och arbetets föremål — och dess betydelse för olika former av samhälleligt herravälde.³⁷ Detta går förlorat i en uppfattning av

³³ Eftersom den härleder sitt ekonomibegrepp från antropologiska förutsättningar är denna ståndpunkt naturligtvis i grunden besläktad med de borgerliga ekonomernas ”benägenhets”-filosofi, från Adam Smith via marginalisterna till keynesianerna.

³⁴ Habermas har med diagram sammanfattat detta schema i *TWI*, s. 64.

³⁵ Jfr Renate Damus' mera utarbetade men något annorlunda kritik, ”Habermas und der 'heimliche Positivismus' bei Marx” i *Socialistische Politik*, nr 4, december 1969.

³⁶ Det finns ett motstycke till detta inom etnografien när det gäller släktskapsförhållanden. Ett samhälles normer kan ange att A ska eller bör gifta sig med B och C med D, men de anger inte det nätverk av relationer i en hel stam eller grupp av stammar, vilket genom en etnografisk analys kan påvisas styra dessa normer.

³⁷ Jfr *Kapitalet*, I, kap.7, 14 och 15.

arbetet som ett instrumentellt beteende, som problemlösning. Medan i den marxistiska analysen motsättningen mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena ger oss ett viktigt verktyg för att avslöja funktionen hos statens bakom den reformistiska ideologin dolda ingripanden i ekonomin, ger oss Habermas inga analysverktyg utan bara två påståenden: att den statliga interventionen är viktig och effektiv och att vetenskapen och teknologin hjälper till att legitimera herraväldet.

I motsats till relationen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden kan schemat med arbete och interaktion inte avgränsa några strukturella motsättningar. Habermas förkastar sättet att utsuga merarbete som det särskiljande kännetecknet hos ett produktionssätt och som det som i sista hand avgör den grundläggande karaktären och betydelsen hos samhällets ekonomiska, politiska och ideologiska strukturer. I dess ställe placerar han — typen av legitimerande ideologi!³⁸

Det schema med vilket Habermas har ersatt den marxistiska teorin om samhällsformationen är en blandning som i huvudsak härrör ur två källor. Den första är Hegels Jenaföreläsningar från 1803-06.³⁹ I dessa tidiga skrifter hävdade Hegel att anden är en organisation av tre lika ursprungliga medel eller instrument: språket, verktyget och familjeegendomen. ”Språk” hänför sig här inte till den språkliga kommunikationen utan till benämning och minne, dvs, till jagets distansering från den omgivande världen. I verktyget och arbetet underkastar sig jaget naturens lagar för att bättre kunna bemästra dem. I familjen uppnår jaget identitet i kamp och försoning med andra människor i en bildnings- eller fostringsprocess. För Habermas är de båda senare instrumenten väsentliga, och han döper om dem till arbete och interaktion.⁴⁰ I arbetet möter människan naturen i instrumentell handling, i interaktionen möter hon samhället i normativt beteende (*Sittlichkeit*). Den äldre Hegel beslöjade denna distinktion genom att uppfatta naturen, Andens ursprungliga uppenbarelseform, som ett andra subjekt. Därigenom assimilerade han jagets kamp mot naturen med jagets kamp mot den Andre. Även om han som ung återupprättade distinktionen (i *Parismanuskripten*), likställde Marx å sin sida, enligt Habermas, senare Jagets kamp mot den Andre med dess kamp mot naturen, när han hävdade att produktionsförhållandena var en del av produktionssättet, dvs. en del av den materiella produktionsprocessen, och inte en icke-materiell instans i den samhälleliga helheten.

Den andra källan är den moderna sociologin, i synnerhet Talcott Parsons arbeten. En av den klassiska sociologins huvudfrågor var skillnaden mellan det traditionella och det industriella samhället, uppfattad i termer av någon sorts motsats *Gemeinschaft/Gesellschaft* (gemenskap/samhälle). Habermas diskuterar problemet och även Parsons formalisering av det i en generell teori om sociala system (i fyra par av värdeorienteringar, av ”mönstervariabler”).

Han angriper Parsons för att denne avhistoriserat dessa begrepp och betraktat aspekter av en särskild historisk övergång som universellt giltiga.⁴¹ Men Habermas ställer sig själv ändå mycket nära Parsons i två avseenden. För det första är Habermas' kritik av Marx angående relationen mellan instrumentell aktivitet och den normativa institutionella ram i vilken den är innesluten mycket lik Parsons' kritik av utilitarianismen och dennes teori om social handling.⁴² (Parsons var ute efter den ram av sociala värden och normer som fanns över och bortom det individuella

³⁸ *TWI* s.65 ff.

³⁹ *Ibid.* s.9 ff.

⁴⁰ Språket utgör en resurs för de båda andra, och i Habermas' senare skrifter verkar det vara infogat i interaktionen. Exempelvis angrips Chomsky i TTCC för att han inte insett hur mycket av språket som uppstår först i den intersubjektiva kommunikationen (s.130 ff).

⁴¹ *TWI*, s.61 f.

⁴² T Parsons, *The Structure of Social Action*, (Cambridge, Mass. 1937).

egenintresset och spårade framväxten av en handlingsteori inriktad på dessa normer i Marshalls, Paretos, Durkheims och Webers arbeten.) För det andra är paret arbete/interaktion, eller som det mera formellt framställs i *Technik und Wissenschaft als "Ideologie"*⁴³ motsatsen mellan ett system av ändamålsrationellt (instrumentellt och strategiskt) handlande och den symboliskt förmedlade interaktionens institutionella ram, om det fördubblas, mycket likt fyrfunktionssystemet i Parsons' senare arbeten: med adaptation och måluppnående i det första av Habermas' subsystem och systembevarande och integration i det andra. Habermas lokaliserar i stort den moderna staten och ekonomin till det första subsystemet och familjen och kulturen till det andra, precis som Parsons, och hans schema för samhällsutveckling från primitiva genom traditionella till moderna industrisamhällen är väsentligen en differentieringsprocess, liksom det är hos Parsons.

Vi står nu inför en uppenbar paradox — problemet med Habermas' idéers etiologi. Hur kunde Frankfurtskolan, som åtminstone kunde göra anspråk på intellektuell noggrannhet och dito allvar, ge upphov till denna märkliga förening av den unge Hegel och Talcott Parsons? Vid närmare betraktande försvinner paradoxen. Habermas' idéer är precis vad en i hans generation i Förbundsrepubliken kunde väntas göra av några av de mera ytterliggående idéerna hos skolans äldre medlemmar.

Som ovan visats vidhöll den klassiska Frankfurtskolan Marx' kritik av det kapitalistiska samhällets onda sidor, men blev alltmera skeptisk till de botemedel som han anvisade, dvs. den proletära revolutionen och den frigörelse av produktivkrafterna som den skulle leda till. Skepsisen ledde dock inte till något fördömande av den marxistiska teorin eller (bortsett från Horkheimers allra sista, eventuellt senila uttalanden) någon teoretisk försoning med kapitalismen, utan snarast till en hyperradikalisering av skolans ideologiska och politiska ställning och en reträtt från varje politisk praktik in i filosofi och estetik. Det mest slående exemplet på denna pessimistiska radikalism framträder i diskussionen om vetenskap och teknologi, vilka vanligtvis behandlats som progressiva och revolutionära i den marxistiska traditionen, men som Frankfurtskolan i växande grad såg som direkta orsaker till och som legitimation av socialt förtryck. Denna position skisseras i Horkheimer/Adornos *Upplysningens dialektik* och i Marcuses *Den endimensionella människan*.

Det var denna den äldre Frankfurtgenerationens position som Habermas ärvde. Han slutar en studie om marxismen från 1950-talet (1957) med ett citat från en föreläsning om Freud som Marcuse gav i Frankfurt 1956, ett citat som innehåller fröet till tesen i *Den endimensionella människan*.⁴⁴ Och ett decennium senare formulerade han Marcuses ”grundläggande tes” enligt följande: ”I de utvecklade industriländerna har teknologin och vetenskapen inte blott blivit den första produktivkraften, som ställer redo potentialen för en fredlig och tillfredställande existens, utan också en ny form av ideologi, som legitimerar ett från massorna avskuret administrativt tvång.”⁴⁵ Jag har ovan citerat de slutsatser som Marcuse drar utifrån dessa premisser: ”Ett tänkande i motsättning måste bli mera negativt och mer utopiskt genom sin opposition till status quo. Detta förefaller mig vara det imperativ som uppstår i den nuvarande situationen i förhållande till mina teoretiska uppsatser från 1930-talet.”⁴⁶

Habermas drar högst annorlunda slutsatser. Eftersom teknologin och vetenskapen blivit de ”första produktivkrafterna” och ”det vetenskapligt-tekniska framsteget en oberoende källa till mer-

⁴³ *TWI*, s.64.

⁴⁴ *TP*, s.344 ff.

⁴⁵ J Habermas (red), *Antworten auf Herbert Marcuse*, (Frankfurt 1968), s.14 ff.

⁴⁶ Marcuse, *KG I*, s.16.

värde”⁴⁷ måste arbetsvärdeläran *revideras*. Därför att en med ekonomiska statsingripanden förbunden teknokratisk ideologi har ersatt ideologin om det rättvisa bytet som det borgerliga samhällets legitimation, utgör kritiken av den politiska ekonomin inte längre någon tillräcklig ideologikritisk samhällsteori.⁴⁸ Ett teknokratiskt system av ekonomisk reglering och politisk manipulering har ersatt varje klart definierbart klasstyre, och har på grundval av det institutionaliserade vetenskapligt-tekniska framsteget skapat lojaliteter som skär klassgränserna så att klassmotsättningarna blivit latent. Marx' teori om klasskampen är inte längre villkorslöst tillämpbar på de utvecklade kapitalistiska samhällena och måste följaktligen revideras.⁴⁹

I en kommentar explicit riktad till Ernst Bloch men utan vidare möjlig att utsträcka till Frankfurt-skolans äldre medlemmar, angriper han dennes ”*förtegn ortodoxi*”, i vilken ”ett slags länge undertryckt eko från kritiken av den politiska ekonomin ännu dröjer kvar i den estetiska reflexionens esoteriska andeskepnad”.⁵⁰ Horkheimers och Adornos individualistiska efterkrigsreträtt från konkreta politiska och ekonomiska problem bevarade den kritiska teorin som en ren teori med ett slags filosofiskt-estetiskt skuggliv. Habermas ställde detta på huvudet: teorin måste revideras för att dess relationer till konkreta samhällsproblem ska kunna återställas.

Det är knappast förvånande att Habermas tagit detta steg. Han föddes 1929 och tillhör den generation av ickekommunistiska intellektuella som politiskt formades av det kalla krigets debatter om ”stabiliserad kapitalism”, ”stalinism” och Marx' ungdomsskrifter. Habermas ingrep i denna situation genom att definiera marxismen som en ”kritik” någonstans mellan filosofi och vetenskap: ”Den marxistiska teorin utmärks av sin ställning 'mellan' filosofin och den positiva vetenskapen.”⁵¹ Från denna ståndpunkt försvarade han marxismen mot den akademiska sociologins eklektiska glupskhets mot Mannheim, Friedmann och Dahrendorf.

Å andra sidan godtog han att den likt en vetenskap var underkastad möjligheten av empirisk falsifiering: ”Vi kan uttryckligen fastslå att den har strukturen hos en filosofi eller historia som är uttänkt av politiska skäl, och den är därmed vetenskapligt falsifierbar. Man får inte skygga för möjligheten av att en senare generation kan förstå Marx bättre än vad han förstod sig själv.”⁵² Följaktligen var han mottaglig för de då fashionabla ”tillbakavisandena” av arbetsvärdeläran, teorin om klasskampen, teorin om bas och överbyggnad etc. ”Fyra fakta” talar enligt Habermas mot Marx.” 1. Statens intervention i ekonomin innebär att den senare inte längre är autonom; stat och samhälle kan inte längre betraktas som bas och överbyggnad. 2. Den ökade levnadsstandarderna också hos 'befolkningens breda lager' innebär att intresset av en social frigörelse inte längre kan artikuleras i direkt ekonomiska former. 3. Under dessa förhållanden har proletariatet upplösts som proletariat (i den kritiska teorins mening): utestängdheten från förfogandet över produktionsmedlen är inte längre förenad med sådan förlust av inkomst, säkerhet och utbildning

⁴⁷ *TWI*, s.79 ff och *TP*, s.190 ff. Om än relaterad till ett faktiskt problem — betydelsen av produktivitetens förändringar för profitkvotens fallande tendens — ger Habermas' kritik bara ett eko av Gothaprogrammet. Den bygger på en naiv, empiricistisk värdeteori som påstås vara kalkylerad ”på basis av värdet hos okvalificerad (enkel) arbetskraft” (*TWI*, s.80). Jfr W Müller, ”Habermas und die Anwendbarkeit der Arbeitswerttheorie”, *Sozialistische Politik* nr 1, 1969. Jfr även Charles Bettelheims kritik av de empiricistiska uppfattningarna av arbetsvärdeläran i den östeuropeiska prisdebatten, *La transition vers l'économie socialiste*, (Paris 1968), kap. 6.

⁴⁸ *TWI*, s.84 ff. Jfr Habermas' argument i hans fördömande av studentrörelsen våren 1968, ”Die Scheinrevolution und ihre Kinder” i *Die Linke antwortet Jürgen Habermas*, (Frankfurt 1968), s.5 ff.

⁴⁹ *TP*, s.170. Jfr *ibid.* s.40 ff, Habermas' inledning till *Antworten auf Herbert Marcuse*, s.12, och hans bidrag till minnesboken över Adorno, ”Ein philosophierender Intellektueller”, *Über Theodor W Adorno*, (Frankfurt 1968), s.35 ff.

⁵⁰ *TP*, s.179.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² *TP*, s.162 ff; för ytterligare ”tillbakavisanden” se *ibid.* s.188 ff och *TWI*.

att den måste leda till klassmedvetande. 4. Marxismen har kommit att spela rollen av statsideologi i den auktoritära sovjetregimen.”⁵³ Dessa ”fakta” är alla välkända från femtitalsrevisionismen och behöver inte vederläggas i detta sammanhang.

Det räcker att notera att Habermas går så långt att han stöder sig på den engelske exkommunist-sympatisören Stracheys *Contemporary Capitalism* och dennes rent socialdemokratiska uppfattning av den borgerliga statens intervention i ekonomin som en ”ekonomisk följd av demokratin” — en tanke som tillhör en annan värld än Frankfurtskolans.⁵⁴

Hittills har vi skisserat Habermas' grundläggande problemställning och dess ursprung. Ytterligare två ting måste tas upp, två ting som i själva verket är två sidor av samma sak: den politiska ståndpunkt som följer av problematiken och Habermas' aktuella popularitet hos unga akademiker i sociologi och socialfilosofi.

Habermas' betoning av ”interaktionsmomentet” i den samhälleliga helheten och dess separation från den ekonomiska produktionens värld leder honom till att lokalisera politiska problem i en idévärld långt bortom klasskampen och dess brutala materialitet (även om den senare kan åberopas som en varning mot alltför militanta positioner och aktioner). Habermas omformulerar den sociala frigörelsens mål till termer av kommunikation, till ”kommunikation utan dominans (herrschaftsfreie Kommunikation)” och ”allmän och otvungen konsensus”.⁵⁵ En följd blir en idealistisk vaghet, ty dessa idéer ligger mycket långt från den klassiska Frankfurtskolans, där emancipationen betraktades i mer substansiellt ekonomiskt-politiska och erotiska termer (senare även i naturmystiska).

Men kommunikativa relationer är även föremålet för en stort upplagd Habermasstudie av förändringarna i den borgerliga ”offentligheten” (allmänna opinionen).⁵⁶ Karaktäristiskt nog diskuteras ingen proletär ”offentlighet”, och Pariskommunen och arbetarråden relateras bara till en fysiokratisk insikt om den naturliga ordningen!⁵⁷ Bokens slutsats är en liberal pluralism som betonar den fria kommunikationen inom de härskande organisationerna som lösningen på den allmänna opinionens nutida problem. Boken blir därmed en utmärkt illustration till de politiska effekterna av en borgerlig ideologikritik.

I Habermas' politiska föreställningar framstår staten primärt som den kapitalistiska ekonomins effektiva stabilisator. Som vi sett är detta ett centralt drag i hans uppfattning om den utvecklade kapitalismen. Han besitter emellertid inget politiskt statsbegrepp. I hans teori om ”offentligheten” insorteras den under begreppet makt (Herrschaft) i en idealistisk tolkning. Makten reduceras till de ideologier genom vilka den får sin legitimation.⁵⁷ Habermas diskuterar även makt i termer av ”förvrängd kommunikation”.⁵⁸ Å andra sidan varnar han i annat sammanhang för statens potentiella våld — och råder därför studentaktivisterna att avstå från eget våld.⁵⁹

⁵³ *TP*, s.197.

⁵⁴ *TWI*, s. 64 och 163.

⁵⁵ *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, (Neuwied och Berlin 1962).

⁵⁶ *Ibid.* s.156. Detta visar hur litet Habermas har förstått av den marxistiska statsteorin.

⁵⁷ *TWI*, s. 163.

⁵⁸ *EL*, s.341 ff och TTCC.

⁵⁹ ”Die Scheinrevolution und ihre Kinder”. Habermas har vid två strategiska tillfällen fördömt studentrörelsens militans. Det ena var den 1 juni 1968 efter häftiga anti-Springerdemonstrationer och ockupationen av Frankfurtuniversitetet. Ett år tidigare, i början av ett starkt uppsving i studentkampen i samband med de demonstrationer mot shahen i Västberlin när polisen dödade en student som tittade på, varnade Habermas för faran av ”vänsterfascism”! Han har också varit noga med att distansera sig från Marcuses uppfattningar, se hans inledning till *Antworten auf Herbert Marcuse*.

”Konfliktzonen” utgörs inte längre av klassantagonismen. Den finns i stället i ”offentligheten”. Det handlar om att avslöja eller avslöja skillnaden mellan framsteg eller rationalisering i den instrumentella sfären och emancipation inom institutionella ramar. Protester av detta slag härrör från studentgrupper, och i framtiden skådar Habermas ett problem, som, om det medvetandegörs, kan omvandla denna protest till en politisk kraft: mängden av samhälleligt välstånd under automationen kommer att göra det allt svårare att på ett övertygande sätt förbinda statustilldelning med individuell prestation.⁶⁰ Detta problem för systemet är naturligtvis bara ett svagt och individualistiskt eko av motsättningen mellan produktivkrafternas samhälleliga karaktär och produktionsförhållandenas privata. Hos Marx skulle denna motsättning övervinnas genom en klasskamp som omvandlade kapitalistiska produktivkrafter och produktionsförhållanden till socialistiska genom statsmaktens erövring. Habermas' reduktion av marxismen till ren ideologikritik, däremot, leder direkt till idén att motsättningen harmoniskt kan biläggas genom kritik av den allmänna opinionens strukturer, åstadkommen genom kritiska studenters och intellektuellas upplysningsarbete.⁶¹

Härav Habermas' popularitet bland unga akademiker. Han förenar vänsterhärstamning, subjektivistisk humanism, kritik av den etablerade positivismen, ”progressiv” antikommunism och en uppfattning om att de grundläggande politiska problemen handlar om kommunikation, dvs att de är intellektuella och kan lösas av intellektuella. Mindre svartsynt pessimistisk och lite mer konkret än den klassiska Frankfurtskolan erbjuder Habermas en ideologiskt och materiellt komfortabel mellanstation för unga akademiker som brutit med den rådande tomma monopolkapitalistiska ideologin och som storknat av den mer eller mindre vetenskapliga positivismen men som samtidigt ryggar tillbaka för den historiska materialismen som vetenskap, för den marxistiska politiken och för den existerande arbetarrörelsen.

⁶⁰ *TWI*, s. 100 ff.

⁶¹ Habermas betraktas nu allmänt som revisionist av den tyska vänstern. Jfr kritiken av ”Habermasskolan” i Västberlintidskriften *Sozialistische Politik*, nr 4, december 1969. Detta är långt från förvisningen i många av bidragen i den bok som försvarar studentrörelsen mot Habermas' angrepp i juni 1968. Redaktören, den unge frankfurtfilosofen Oskar Negt, anklagar rentav Habermas för att hysa leninistiska åsikter! (*Die Linke antwortet Jürgen Habermas*, s. 31.)

Efterskrift 1976

Det är nu mer än sex år sedan den här analysen av Frankfurtskolan skrevs, för en Penguinbok om västerländsk marxism, som sedan aldrig kom ut. En förkortad version publicerades i *New Left Review*, liksom den något senare uppsatsen om Habermas. Tillsammans har dessa getts ut i bokform på andra språk, men den fullständiga texten har hittills bara varit tillgänglig på italienska. En förlaga gjordes som ett inlägg i det sena sextiotalets svenska diskussion om kritisk vetenskap och kritiska studier i *Häftet för Kritiska Studier* 1969.

Under mellantiden har en del viktig litteratur om Frankfurt-skolan tillkommit, framför allt en omfattande helhetsstudie (till 1950) av en amerikansk idéhistoriker, Martin Jay, *The Dialectical Imagination* (Boston 1973). Av övriga bidrag ska här bara nämnas en kritisk studie av Marcuse, framlagd som sociologisk avhandling i Uppsala, John Fry, *Marcuse — Dilemma and Liberation* (Stockholm 1974). Både av den här litteraturen och av mitt arbete på andra områden har jag lärt mig mycket under de år som gått sedan 1970. Men jag anser mig inte ha anledning att egentligen ändra, dra ifrån eller lägga till någonting av betydelse. På en punkt har Jay visat att jag hade fel. Frankfurtskolans syn på människans bemästrande av naturen och politiskt herravälde och förtryck som två sidor av samma strävan fanns uppenbarligen förebådad i Horkheimers och Adornos tidigaste skrifter.

När jag nu läser om texten är det dock några understrykningar jag skulle vilja göra. Framför allt skulle jag vilja stryka under det ur marxistisk och socialistisk synpunkt felvända och felaktiga i hela Frankfurtskolan.

Men ett briljant och subtilt tänkande, som det här trots allt är fråga om, kan inte reduceras till enbart sina misstag och misslyckanden. Så låt oss först dra fram vad som varit dess mest betydande intellektuella bedrift. Såvitt jag kan förstå är den förenandet av hegeliansk dialektik och freudiansk metapsykologi till en kritisk social- och kulturfilosofi. Hegel och Freud är förmodligen det borgerliga samhällstänkandets största intellektuella gestalter, och föreningen av dem får en bländande kritisk lyskraft, det mest avancerade borgerliga tänkandet vänt mot borgerligheten själv; men just därför också blint för andra möjliga teoretiska utgångspunkter, utanför den borgerliga tankevärlden. (Freud var också grundare av en ny vetenskap och en klinisk tillämpning av den, psykoanalysen. Som vetenskap, befriad från sitt kulturfilosofiska hölje, är den naturligtvis inte specifikt borgerlig, utan kan positivt relateras till andra vetenskaper, såsom den historiska materialismen. Men det är ett problem utanför den "kritiska teorin".)

Sedd i ett politiskt historiskt perspektiv framstår Frankfurt-skolan som ett tänkande, vars ursprung var en vändning bort från arbetarrörelsen, vars centrala politiska analys hade blivit katastrofal om den kunnat omsättas i praktiken och, för det tredje, vars huvudsakliga både form och innehåll idag pekar bakåt mot ett historiskt skede som nu håller på att ta slut. Ur den socialistiska politikens synvinkel kan Frankfurtskolan sägas vara en idétradition utan förflutet, utan samtid och utan framtid.

Institutet för samhällsforskning i Frankfurt fanns före "Frankfurtskolan". Horkheimers tillträde som institutets chef och därmed grundandet av Frankfurtskolan betydde en filosofisk och socialpsykologisk omorientering från institutets tidigare koncentration på arbetarrörelsens och socialismens historia och aktuella problem. Skillnaden i detta avseende mellan institutets tidskrift under 20-talet, *Arkiv för socialismens och arbetarrörelsens historia*, och Horkheimers *Tidskrift för samhällsforskning är slående*.

I sitt förord till en samling texter av den andra och tredje generationen Frankfurtfilosofer skriver

Kurt Aspelin och Thomas Gerholm: ”Historiskt sett kanske dess /Frankfurtskolans/ största insats är att den gjorde det möjligt för marxismen som kritik att övervintra under den stalinistiska istiden då marxismen hotade att degenerera till legitimationsvetenskap.” (*Vetenskap som kritik*, Sthlm 1973, s.8) Det är bara riktigt, om man uppfattar marxismen som kritisk filosofi och inte som vetenskaplig analys. Den stora frågan för arbetarrörelsen under 30-talet och början av fyrtioalet var fascismen, hur den skulle förstås och förklaras och hur den skulle bekämpas. Fascismen var också en avgörande erfarenhet för Frankfurtfilosoferna som präglade hela deras tänkande. Men därvidlag torde det stå klart, att den analys och den taktik som Komintern sent omsider kom fram till 1934-35, med dess åtskillnad mellan olika fraktioner av borgerligheten och mellan å ena sidan fascism och å andra sidan liberalism och borgerlig demokrati, var i grunden riktiga. Däremot hade, de i och för sig intellektuellt mycket mer briljanta, socialpsykologiska och social-filosofiska Frankfurtanalyserna om fascismen som sanningen om liberalismen och borgerlighetens väsen blivit lika förödande om de använts som politiska riktlinjer, som tyska KP:s linje 1931-32.

För många radikala intellektuella har den kritiska teorin framstått som ett alternativ till den borgerliga, positivistiska vetenskapen, ett alternativ mer tilltalande än marxismen både i dess staliniserade form och i dess mer vetenskapligt orienterade filosofiska tolkning av Galvano della Volpe och Louis Althusser. För en liten krets intellektuella kommer de här filosofiska övervägandena och debatterna att förbli centrala, och marxismen och arbetarrörelsen kommer att behöva filosofer även i framtiden. (Låt mig här hänvisa till Althusser's uppsatssamling *Filosofi från proletär klasståndpunkt* och min inledning till den.) Men marxismen i de utvecklade kapitalistiska länderna håller nu på att ta en ny riktning, där de här ställningstagandena kommer att ha en begränsad plats och betydelse.

Frankfurtskolan är en variant av en mycket bredare marxistisk eller marxiserande tradition, den ”västerländska marxismen”. Ursprungligen en produkt av Oktoberrevolutionens effekt på väst- och centraleuropeiska intellektuella, som Gramsci, Lukács och Korsch, blev den så småningom, med den kommunistiska arbetarrörelsens nederlag och stalinistiska fixering och den socialdemokratiska förborgerligande, en intellektuell värld för sig. När det inte gick att förändra världen, gällde det för filosoferna att tolka den. Den historiska materialismen blev filosofi, vetenskapsteori, socialfilosofi, kulturkritik. Föreningen av den marxistiska vetenskapen och arbetarrörelsen blev de radikala intellektuellas förening med den kritiska filosofin. Med studentrörelsen i slutet av 60-talet tycktes den senare få en massbas och därmed en politisk betydelse. Frankfurtskolan fick en ny blomstring genom Habermas' och, framför allt, Marcuses inflytande. Men det var ett kort ögonblick, illusionsrikt men också lärorikt. I de länder där de radikaliserade och intellektuella har någon politisk betydelse idag är de knutna till den kommunistiska (i något fall också den socialistiska) arbetarrörelsen.

Vad som nu händer i Europa innebär början till slutet på hela denna filosofiska tradition av ”västerländsk marxism”. Utvecklingen av klasskampen framför allt i Sydeuropa, Italien, Frankrike, Spanien, Portugal och Grekland, har på nytt ställt arbetarklassens kamp för en förändring av samhället i förgrunden. Den ställer nya problem och uppgifter för marxismen, vilka överskrider de tidigare filosofiska polemikerna. Den radikala arbetarrörelsen har också själv utvecklats och kommit ur sin teoretiska förstening. En ny europeisk marxism håller på att växa fram, med historiskt-materialistiska analyser av produktivkrafter och produktionsförhållanden, klasser, statsapparater, olika klassers ideologier, av den ekonomiska, politiska och ideologiska klasskampen. Marxistisk teori är inte ens i Västeuropa längre först och främst filosofi, och de marxistiska filosoferna kommer att vägas efter sina eventuella bidrag till utvecklandet av empirisk historisk-materialistisk samhällsanalys relevant för arbetarrörelsens aktuella kamp.

Frankfurtskolan var en extrem variant av den ”västerländska marxismen”, den mest exklusivt intellektualistiska, den variant som längst hade avlägsnat sig från Marx och från den revolutionära politiken, mycket mer än t. ex . Sartre i Kritiken av det dialektiska förnuftet. I några senare Frankfurtinspirerade arbeten, främst av Oskar Negt och Claus Offe, finns samhällsanalytiska bidrag av värde, men i den centrala Frankfurttraditionen finns ingenting som pekar framåt mot denna marxismens teoretiska och politiska förnyelse. Tvärtom framstår Frankfurtskolan idag som ett filosofiskt monument över en gången epok av nedgång och nederlag. Den perioden har inte efterträts av en tid och framtid av raka segrar men väl av nya styrkeförhållanden, nya problem och nya strider.

Lund i augusti 1976